

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 355.1-048.35((5-15+6-17)-69:28):355.343(4)](091)"182/188"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-2>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ В ІСЛАМСЬКИХ КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ В 20–80-ті РР. ХІХ СТ.¹

Присвячується моєму батькові, підполковнику Фальку Анатолію Івановичу, який в 1983-1986 рр. виконував обов'язки військового інструктора у складі воєнної місії в сфері авіації Лівії.

Дослідження присвячене вивченню діяльності військових місій (передання військових знань, методик навчання та організації військової справи), направлених урядами європейських країн до ісламських країн Північної Африки та Близького Сходу. Увагу автора зосереджено суто на діяльності офіційно надісланих військових місії з країн Європи до Османської імперії, Ірану, Єгипту, Марокко, Тунісу.

Важливо зазначити, що під поняттям «офіційно надісланих військових місій» автор також має на увазі і місії військових професіоналів, які, хоч і були споряджені урядами європейських країн, але приховували факт свого делегування військовими міністерствами метрополій і діяли під виглядом приватної ініціативи. Головний маркер місій, які ми досліджуємо, – їх участь в організації держави.

Проаналізовано діяльність більш ніж 20 військових місій, спрямованих у 20–80-ті рр. ХІХ ст. урядами Франції, Британії, королівства Пруссії, Російської імперії, Австрійської імперії до збройних сил країн ісламського Сходу. Головною метою дослідження є узагальнення еволюції діяльності європейських військових професіоналів у збройних силах ісламських країн Північної Африки та Близького Сходу впродовж більш ніж 50 років. Автор ставить перед собою завдання: за допомогою всебічного наукового аналізу діяльності військових із країн Європи розкрити історію такого феномену у військово-політичній історії, як «діяльність військових місій у країнах ісламського світу».

¹ Автор висловлює безмежну вдячність професорці, докторці Інституту Східної Азії Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка надала у вигляді «гуманітарної допомоги» значну частину наукової літератури, що була залучена до аналізу. Автор також висловлює щире подяку за допомогу відомій канадській вченій, докторці історичних наук Вірджинії Аксан. Слова вдячності за наукову консультацію адресовані також докторові історичних наук, співробітникові Баварського військового музею Оліверу Штейну. Також автор вдячний за доречні поради й сприяння в написанні статті Михайлові Басханову, доктору історичних наук (м. Глазго, Велика Британія). Висловлюється вдячність і відомому американському іраністу Даніелю Т. Поттсу, який щиросердно дозволив користуватися своїм науковим дослідженням, присвяченим діяльності французьких офіцерів в Ірані 1807–1827 рр.

Вивчення еволюції, реформи та перетворення армій східних і північноафриканських держав (як і політична історія країн регіону) слугує лише контекстом дослідження. Не є метою статті і аналіз діяльності офіцерів на флотах, або офіцерів, які найнялися на службу приватним способом.

Під час дослідження було використано статистичний, біографічний методи, а також метод критичного аналізу діяльності європейських військових професіоналів у складі місій у країнах ісламського Сходу.

У контексті дослідження використано мемуари учасників військових місій, опубліковані архівні джерела та наукову літературу, присвячену означеній темі.

Робота є продовженням багаторічних досліджень автора з історії передання європейських військових технологій, військової культури в азійські країни, починаючи з кінця XVIII і до початку XX ст.

Ключові слова: *військові місії, військові інструктори, військова модернізація, колоніалізм, XIX ст.*

Багаторічна робота в напрямку вивчення історії діяльності європейських військових фахівців в азійських країнах в епоху так званого «довгого XIX ст.» – періоду, що охоплює час з кінця XVIII ст. до початку XX ст., привела автора статті до розуміння непростого еволюції складного процесу воєнно-політичної взаємодії в цей період. Еліта азійських країн і європейські керівні кола перебували на різних рівнях розвитку, зокрема культурного. У процесі дослідження постала задача детального вивчення діяльності європейських військових місій в ісламських країнах Сходу в середині XIX ст.²

Знайомлячись із науковими працями і джерелами при вивченні еволюції військової справи в Азії в кінці XVIII – на початку XIX ст. можна знайти інформацію про багатьох європейських офіцерів-авантюристів, готових служити за гроші як в Індії, так і в ісламських країнах Сходу.³ У період, охоплений дослідженням, все частіше правителі ісламських держав зверталися до керівництва європейських країн із офіційним проханням направити військові місії з Парижа, Лондона або Берліна з метою термінового і радикального реформування власних збройних сил. Приводом для поспішної допомоги стали воєнні поразки на полях битв військ ісламських держав від регулярних армій Франції, Британії та Росії.

² Далі у статті буде використано термін «військова місія» (місія) щодо досліджуваного поняття проведення військової модернізації, тобто організації реформ за допомогою «військово-інструкторської місії». Місії, що мають інструкторські цілі, місії радників (така назва з'явилася та набрала популярність в 30-х рр. XX ст.), зазвичай, незважаючи на різні назви мають кілька напрямків діяльності: навчання бойових частин та діяльність у військово-навчальних закладах; збирання даних про країну перебування; лобювання закупівель зброї; зміцнення внутрішньополітичного впливу за допомогою місії. Військовий радник – термін, що з'явився на початку XX ст. До цього часу зазвичай використовувався термін військовий інструктор.

³ Докладніше наприклад: Copestake A. Their Infantry And Guns Will Astonish You The Army of Hindustan and European Mercenaries in Maratha Service (1780-1803). Helion & Company, 2021. 218 p.; Levy A. Select the Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*. 1971. No. 2. P. 21–39. [10].

Метою дослідження є вивчення діяльності військових місій, офіційно (чи таємно) направлених урядами європейських країн до ісламських країн Близького Сходу.⁴ Необхідно зазначити, що часто, згідно з офіційними документами, керівні європейські органи відправляли на Схід військових фахівців під виглядом юридичних маніпуляцій. Наприклад, офіцер був звільнений зі служби і більше формально не вважався офіційним представником своєї країни. Однак насправді він перебував під заступництвом дипломатів батьківщини і керувався вказівками зі столиці. Ці випадки були використані, щоб уникнути політичних звинувачень з боку європейських країн-опонентів.

Часовий проміжок вивчення діяльності військових фахівців у країнах Сходу охоплює 20–80-ті рр. XIX ст., зокрема він датується періодом розпаду Наполеонівської імперії і становлення Віденської системи, коли в 1824 р. зі схвалення керівної верхівки королівської Франції на прохання правителя Єгипту Мухаммеда Алі в Каїр була направлена військова місія під керівництвом генерала П. Буайє [1, р. 237]. Нижньою межею дослідження є направлення на Схід у 1882 р. військової місії з Німеччини під керівництвом полковника О. Келлера. Ця подія пов'язана як з поразкою Франції у війні з Німецьким союзом у 1870-1871 рр., так і з поразкою Османської імперії у військовому протистоянні з Росією в 1877-1878 рр. Це стало початком визнання військової першості Німеччини у військовій справі. Для військових фахівців стало очевидним, що французька армія не може бути зразком для реформування збройних сил [2, р. 45].⁵

Методика порівняння діяльності місій різних європейських держав, що базується на джерелах і науковій літературі, дозволяє конкретизувати еволюцію і національні особливості діяльності військових професіоналів у досліджуваному регіоні.

Історіографія. У дослідженні використовувалася сучасна наукова література та оприлюдненні джерела. Вони сприяли розумінню багатьох військово-політичних питань, пов'язаних із контекстом діяльності військових місій.

Корисними для нашого дослідження є праці французької історикині О. Моро, авторитетної вченої в галузі вивчення історії військових реформ у країнах ісламського Середземномор'я у XIX ст. [3; 4].

⁴ Важливі питання щодо форми та змісту терміна військова місія на практиці викликають низку труднощів у тлумаченні. Наші дослідження присвячені діяльності офіційних військових місій. Ми зрозуміємо і об'єднаємо в єдине поняття такі терміни, що вживаються в науковій літературі і джерелах, як військова місія, консультативна місія, «комісар Ї Величності» з помічниками – офіцерами королівської армії (як це було в 1854 р. під час відправки групи британських офіцерів до фортеці Карс).

⁵ Щодо причин поразки Франції в 1870-1871 рр. див: Porch D. The March to the Marne The French Army 1871-1914. Cambridge: Cambridge University Press 1981. 294 p.; Goya M. L'Invention de la guerre moderne: Du pantalon rouge au char d'assaut. 1871-1918. Paris: Tallandier, 2019. 480 p.

Грунтовна праця, що дозволяє познайомитися з багатьма тонкощами діяльності європейських військових фахівців в Єгипті в 20–30-х рр. XIX ст., належить історику Х. Фахмі [5].

Важливим для теми статті є дослідження Р.Т. Рідлі, яке присвячене доли консула Б. Дроветті – видатного французького дипломатичного представника в Єгипті. У роботі також на основі архівних документів детально розглядаються умови діяльності і звільнення в 1826 р. військових інструкторів генерала П. Буас [1].

Важливою для вивчення діяльності військових місій з Британії та Франції в османській армії під час Кримської війни 1853-1856 рр. є праця К. Бадем [6]. Новаторський підхід турецького науковця до історичних фактів розкриває багато аспектів діяльності військових професіоналів з Європи під час війни між Османською імперією та Росією у 1853-1856 рр.

Ситуацію з військовими реформами в османській армії в XIX ст. і участю в них європейських військових фахівців докладно коментують праці відомих істориків-османістів І. Валлаха [7], В. Аксана [8], Е. Еріксона [9], А. Леві [10].

Авторитетним дослідженнями з історії османської армії другої половини XIX – початку XX ст. є праці військового історика, турецького полковника у відставці М. Уяра [11; 72; 9].

Праця турецького дослідника О. Озавчі дозволяє зрозуміти тонкощі політичного контексту життя керівних еліт Константинополя і Каїра, а також роль реформ в арміях у період виникнення так званого «східного питання» в 1820-1830-х рр. [12].

Діяльність французьких і британських військових місій в Ірані в XIX ст. вивчали іранські вчені С. Кронін [13] і Д. Поттс [14], які розкрили чимало цікавих аспектів діяльності військових інструкторів у Тегерані.

Цікавою є праця сучасного німецького дослідника К. Каміссека, яка дозволяє по-новому поглянути на діяльність пруської військової місії в османських військах в 1835-1839 рр. [15]. Ця інформація доповнюється статтею О. Штейна, присвяченою артилерійській місії під керівництвом лейтенанта Ф. фон Кучковського, делегованій з Берліна в 1838 р. [16].

Діяльність військових місій з Франції та США в Єгипті в другій половині XIX ст. є об'єктом уваги в працях американських істориків Д. Данна [17; 18; 19; 20], А. Макгрегора [21].

Важливі теоретичні питання щодо вивчення діяльності військових місій порушуються у статті відомого військового історика з США Д. Стокера [22].

Дослідження сучасного турецького вченого І. Кьоремезлі допомогло зрозуміти багато аспектів діяльності європейських офіцерів в османській армії в Кримській війні 1853-1856 рр. на Дунаї [23].

Важливе значення має також праця Е. Ламберта, що розкриває контекст політичних баталій у канцеляріях і штабах армій на полі бою під час Кримської війни 1853-1856 рр. [24]. Це дослідження дає уявлення про політичні рішення

та колоніальні наслідки британської та французької політики, а також допомагає зрозуміти причини відправки місій.

Турецький дослідник Г. Гьок створив інформативне дослідження, в якому детально вивчив, використовуючи чимало архівних документів, еволюцію французького впливу на навчальний процес у військових навчальних закладах Османської імперії у період з 1834 до 1883 р. [25].

Д. Фурія детально дослідив діяльність французького полковника І. Міршера в ісламських країнах та особливості виконання обов'язків голови військової місії в Єгипті з 1864 до 1869 р. [26].

Корисною для нашого дослідження є авторитетна праця К. Брауна про модернізацію Тунісу в ХІХ ст., один з розділів якої присвячений діяльності європейських військових інструкторів у країні [27].

Діяльність місій європейських військових фахівців, які були направлені в ХІХ ст. в Марокко в контексті військових реформ, проведених в султанаті, вивчала марокканська дослідниця Б. Сіму [28].

Інтерес також мають дослідження, присвячені діяльності європейських військових місій в 20– 50-х рр. ХХ ст., які діяли в країнах, що входили на той час до складу Османської імперії, зокрема в Греції в 1826 р. [29], Дунайських князівствах в 1830 р. [30] і 1861-1868 рр. [31], а також Сербії в 1853-1865 рр. [32; 33]. Означені розвідки значно доповнюють фактологічну базу нашої статті.

Тема організації та діяльності місій безпосередньо пов'язана з мемуарами, написаними офіцерами, які виконували свої обов'язки в ХІХ ст. в досліджуваних регіонах. Так, цікавими є мемуари інструктора, англійського офіцера Г. Роулінсона, присвячені діяльності британської місії в Ірані [34]. Ж. Пішон, офіцер французької армії, який служив військовим інструктором в Ірані в 1840 р., також залишив цінні спогади про свою діяльність [35]. Цікаві і докладні спогади про діяльність місії залишив полковник Е. Лейк, який у складі британської військової місії генерала В. Вільямса, брав участь в обороні фортеці Карс під час її облоги російською армією в 1855 р. [36]. Британський морський офіцер і радник флоту Османської імперії, віце-адмірал османської служби А. Слейд брав участь у реформуванні османського флоту і відповідно залишив спогади про події Кримської війни 1853-1856 рр. [37]. Знаходимо важливу інформацію про європейських офіцерів, які служили в лавах османської армії. Офіційне листування генерала П. Буає, голови французької військової місії, який служив в Єгипті у 1824 р., спотворювало діяльність французьких офіцерів в арабській армії [38]. Корисним для дослідження є опубліковане листування В. Вільямса, військового комісара Лондону, а в 1855 р. – Анатолії з державним керівництвом Британії [39]. Важливими для нас є і спогади офіцера пруської військової місії, делегованого із Берліна на прохання османського уряду, – Г. фон Мольтке [40]. У статті були використані опубліковані звіти французьких офіцерів щодо підсумків діяльності французьких військових місій в Тунісі в другій половині ХІХ ст. [41].

Важливим доповненням до аналізу діяльності європейських країн в Азії є офіційна військова преса. У ній зосереджена увага військових відомств відповідно до інструкторської діяльності політичних опонентів, зокрема у вигляді направлення місій офіцерів в ісламські країни [42; 43]. Поляк А. Чайковський, який проходив службу в османській армії, залишив корисні свідчення про діяльність французької місії у військових навчальних закладах Порти у 60-х рр. XIX ст. [44]. Службові документи європейських військових агентів в Османській імперії дозволяють оцінити роль офіцерів французької військової місії в закупівлі новітньої зброї Високою Портою у Франції в 1853 р., метою якої було формування легкої османської піхоти напередодні війни з Росією [45, арк. 1].

Револьюційна і наполеонівська війни 1799-1815 рр. в Європі разом зі складними соціальними, економічними і політичними перетвореннями змінили роль ісламських країн у зовнішньополітичних комбінаціях урядових кабінетів європейських країн. Уже в 1807 р. Наполеон намагався створити антиросійську і антибританську коаліції з Османською імперією та Іраном, використовуючи французькі військові місії, відправлені в 1807 р. до Константинополя і Тегерана з метою поліпшення боєздатності ісламських армій. Ці дії спричинили відправлення британської військової місії до Тегерана [46; 14].

З'явилися факти очевидної військової переваги європейських армій і організації військової справи [47], яка трансформувалася і набула нових рис. Військові академії були відкриті в Парижі, Сарнджерсті, Берліні. З'явилися фахові військові журнали, в яких викладалися погляди офіцерів, які відстоювали певні військові доктрини [48, р. 52-55].

Беручи участь у боротьбі проти французів в Єгипті з 1799 р., бінбаші (майор) османської нерегулярної піхоти Мухаммед Алі переконався у високих бойових якостях французької регулярної армії [1, р. 23]. Пізніше саме Мухаммед Алі, вже ставши правителем єгипетського віласту, за порадою французького консула Б. Дроветті в 1824 р звернувся до керівної верхівки королівської Франції з проханням направити військову місію в Єгипет [1, р. 248; 5, р. 80]. Метою місії паша вказав поліпшення бойових якостей своєї нової регулярної армії. Так, в 1824 р. в Каїр прибули генерали і офіцери військової місії, відправлені за сприяння генерала А. Д. Белліара з королівської Франції [38, р. XX]. Варто зауважити, що запрошені раніше за індивідуальним контрактом офіцери з різних європейських армій не задовольняли амбіцій Мухаммеда Алі, оскільки здебільшого це були бойові офіцери, які, зазвичай, служили в арміях Наполеона і втратили роботу після 1815 р. [20, р. 276].

Важливим аспектом нашого дослідження є визначення і з'ясування причини відмови від індивідуального найму європейських офіцерів. Як зауважив сучасний американський історик Д. Стокер, у XIX ст., з виникненням національних держав і поширенням промислової революції, а також з процесом професіоналізації армій, з'явилися уряди країн, які бажали провести швидкі

військові реформи. Військово-політична еліта почали шукати більш професійних офіцерів, замість випадково набраних військових авантюристів [22, р. 1-4]. В означений період відбувалася і професіоналізація експорту військових технологій: стали використовуватися організовані державою військові місії. Цей процес торкнувся й ісламських регіонів Сходу.

Необхідно зазначити, що хронологічні межі досліджуваних подій, тобто період 1824-1883 рр., є часом активного направлення військових місій з Європи в країни ісламського Сходу. Проведемо короткий огляд діяльності місій.

Початковим етапом дослідження, перший період якого припадає на 1824-1853 рр. (до початку Кримської війни), є згадка щодо першої військової місії після розпаду імперії Наполеона, відправленої в Єгипет в 1824 р. урядом королівської Франції. Це стало однією із зовнішньополітичних ознак нової активізації східної політики Парижа в 20-х рр. XIX ст. [12, р. 144].

Основними напрямками діяльності французької місії, очолюваної генералом П. Буас, були повний аналіз усіх збройних сил Мухаммеда Алі, чисельне збільшення і реорганізація його арабської армії та реформа єгипетської військової освіти [38, р. 26]. Однак в 1826 р. після внутрішньополітичного скандалу і інтриг з боку деяких офіцерів місії проти її керівника генерала П. Буас діяльність її була паралізована. Як результат, значна частина офіцерів пішла у відставку зі служби Мухаммеда Алі [1, р. 241]. Місія припинила свою діяльність, хоча деякі офіцери продовжували працювати за індивідуальними контрактами.

У 1830 р. у Дунайських князівствах діяла російська військова місія, яка залишилася після поразки османської армії в російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. [30, р. 141]. Російські офіцери підготували перші регулярні військові частини цього автономного формування, що входило до складу Османської імперії.

У 1833 р. уряд Каджарського Ірану звернувся до Британії з проханням направити військову місію для модернізації армії. Лондон надав 8 офіцерів армії Бомбейського президентства Ост-Індійської компанії під командуванням полковника Пассмора. Місія зустріла сильний консервативний опір з боку військово-політичної еліти Ірану, що значно ускладнило діяльність британських офіцерів і сержантів. Коли в 1838 р. почалася так звана Гератська криза, британський уряд відкликав своїх інструкторів у зв'язку з відмовою підтримати претензії шаха на афганський Герат [34, р. 34, 70; 14, р. 344].

Важливою подією досліджуваного періоду було відправлення в 1835 р. офіційної пруської військової місії в Константинополь [15, р. 192]. До складу місії з Берліна, під керівництвом капітана К. фон Вінке, входили високопрофесійні штабні офіцери пруської армії, найвідомішим з яких був капітан Генерального штабу Пруссії Г. фон Мольтке. Прикметно, що ця місія діяла в Османській імперії до 1839 р. і радники офіцери брали участь у битві османської армії проти армії єгипетського правителя Мухаммеда Алі біля міста

Нісібін у 1839 р. [15, р. 195]. Тоді ж, в 1838 р., була відправлена ще одна місія на чолі з лейтенантом Ф. фон Кучковським, метою якої було поліпшення якості османської артилерії. Пруські військові фахівці, чисельністю 24 військових, виконували свої обов'язки за офіційним контрактом до 1849 р. [16, р. 9].

У 1838 р. у зв'язку з відкликанням офіцерів британської місії з Тегерана перський посол у Парижі звернувся до французької влади з проханням направити до Ірану військову місію. Заявлена мета збігалася з реформою сухопутної армії Ірану. До 1842 р. французька місія працювала в Ірані з великими труднощами. Головною проблемою було слабе фінансування офіцерів місії і, знову ж таки, консервативний опір іранських військових і політиків. Через ці проблеми місію було припинено. У Парижі ця місія була визнана як погано організована в фінансовому сенсі [27, р. 288].

Наступною ісламською країною, в якій керівна еліта вирішила реформувати армію, став Туніс. Перша, недовговічна поява двох французьких офіцерів у туніській армії датується 1831 р. [27, р. 264]. Пізніше, після невдалого досвіду англійського полковника Консидайна і після тривалих перемовин щодо умов праці та конкретних обов'язків офіцерів-інструкторів, в 1844 р., з урахуванням невдалого іранського досвіду 1839-1842 рр., Париж направив військову місію в Туніс, вже маючи чіткі домовленості [27, р. 287]. Напрямок діяльності французів у Тунісі охоплював як військову освіту, так і підготовку лінійних частин арабської армії за зразком французької. Французькі офіцери продовжували свою діяльність у країні до 1855 р. Основні проблеми військової місії в Тунісі знову були пов'язані зі слабкими фінансовими можливостями цієї провінції Османської імперії. Необхідно зазначити, що в офіційних документах французьких офіцерів зазначено, що деякі інструктори володіли арабською мовою, що значно покращило їхні можливості на службі туніському бею [27, р. 291].

У той час, знаковою подією стала поява в Константинополі офіцерів із Європи. У 1846 р. османський уряд зробив офіційний запит до Парижа і Берліна з проханням надіслати офіцерів з метою організації навчального процесу у військовому училищі – Харбіє, заснованому в 1836 р. в Константинополі [49, р. 25].⁶ До цього російські та австрійські дипломати блокували дозвіл на роботу французьких військових [7, р. 17]. Уже в 1846 р. з метою реформування системи військової освіти у військовий навчальний заклад прибули три французьких офіцера – штабс-капітани Мужино и Маньян та лейтенант кавалерії Дюбрей, а також прибув пруський капітан артилерії Малинофст [50, р. 13]. Важливо для вивчення проблематики дослідження, що для офіцерів французької місії було організовано додаткове навчання щодо вивчення давньоосманської мови [50, р. 16]. Порта бажала дотримання традицій. З

⁶ Для дослідження корисна робота ізраїльського дослідника Авігдора Леві щодо початкової фази військових реформ в Османській імперії розпочатих з 1826 р. Махмудом II та ролі європейських інструкторів найнятих за власної ініціативою [10].

плином часу кількість завдань, що стояли перед французькою місією, збільшувалася. Так, в 1853 р. офіцер місії, капітан Маньян, був відправлений у Париж з метою закупівлі партії новітньої стрілецької зброї в кількості 2 тис. нарізних гвинтівок з метою створення легкої піхоти в османській армії за зразком французьких єгерів. Ці перетворення також перебували під контролем місії [45, арк. 1].

У 1850 р. в Тегерані було засновано навчальний заклад Даруль-Фунун, який планувався як політехнічна школа. Голова шахського уряду Амір Кабір відправив свого посла Яна Дауд-хана у Відень, щоб найняти цивільних вчителів і військових інструкторів спеціально для цього нового навчального закладу. З дозволу офіційного Відня 6 австрійських офіцерів підписали контракт на роботу в Даруль-Фунуні на кілька років. Необхідно зазначити, що ця перша австрійська військова місія в Персії не була офіційно оголошеною, оскільки Відень прагнув уникнути політичних підозр Росії та Британії щодо організації свого впливу в Ірані [51, р. 68].

Крім створення боєздатної регулярної армії, ще одним досягненням правителя Єгипту Мухаммеда Алі стало створення військово-морського флоту. І знову ж таки, вирішальна роль належала діяльності місії французьких морських офіцерів. До 1833 р. флот налічував 30 кораблів, зокрема 7 лінійних кораблів [1, р. 243; 17, р. 4].⁷

Варто зазначити, що функціональні обов'язки морських офіцерів і членів сухопутної місії перетиналися. Ще одним завданням офіцерів місії Буайє була закупівля європейської зброї за кордоном. Генерал П. Ліврон з місії П. Буайє за вказівкою Мухаммеда Алі організував будівництво та закупівлю військових кораблів у Франції та Італії [1, р. 242-243]. Для флоту перші кораблі були побудовані за кордоном, у Марселі і Ліворно, завдяки діловим якостям генерала П. Ліврона зі складу місії П. Буайє [1, р. 245]. Французи служили ще на туніському флоті в складі військово-морської місії під керівництвом капітана Медоні з 1847 по 1855 рр. [41, р. 313].

У 1849 р. британський офіцер А. Слейд був відряджений британським урядом до Османської імперії в складі місії 2 офіцерів. Він цінувався як фахівець: вступив до османського флоту на один ранг вище в чині мірлів (що відповідає європейському – контр-адмірал) [52, р. 130].⁸

⁷ Майже на кожному єгипетському військовому кораблі був офіцер французького флоту. Флотом фактично керував французький морський офіцер В. Бессон, який одночасно командував військово-морською школою в Олександрії, яка була заснована в 1825 р. Тоді ж в Олександрії була заснована верф підфранцузьким управлінням. Тобто, флот був створений французами [1, р. 241].

⁸ А. Слейд сімнадцять років провів на османській службі, п'ять з яких провів на флоті, а інші – в управлінні військово-морським флотом, у підготовці особового складу, плануванні верфі та виведенні військово-морського училища на сучасний рівень [52, р. 130].

Вивчаючи діяльність європейських військових інструкторів в ісламських країнах в 1824-1853 рр., необхідно згадати діяльність місії 14 баварських офіцерів і унтер-офіцерів під керівництвом майора К. Хайдека у військах грецьких повстанців у 1826-1829 рр. [29, р. 61]. Ця місія була офіційно направлена Королівством Баварія з метою проведення військових реформ у нерегулярних частинах греків і створенні регулярної армії [29, р. 46]. Баварці допомагали повстанцям. Нагадаємо, що Греція незважаючи на повстання в той час ще входила до складу Османської імперії.

У 1853 р. представник Сербії (залежного від Порти князівства), перебуваючи у Франції, звернувся до офіційного Парижа з проханням направити до Белграда французького офіцера, щоб організувати війська князівства за зразком регулярної армії. У відповідь на це звернення до Сербії, під прикриттям аташату був делегований військовий інженер французької армії майор І. Монден, який в 1853-1855 рр. займався перетворенням сербських нерегулярних військ у регулярні [32, с. 72].

Підкреслимо, що на цьому етапі діяльності військових місій у країнах Ісламського Сходу і Північної Африки з 1824 р. і до початку Кримської війни 1853 р., необхідно зазначити, що в порівнянні з попереднім етапом діяльності європейських місій в ісламських країнах (кінець XVIII – XIX ст.) [53; 54] з'явилися нові напрямки діяльності офіційних військових місій. Якщо раніше, зазвичай, серед делегованих професіоналів були артилерійські офіцери та військові інженери, то в 1824 р. французи направили в Єгипет місію з офіцерів піхоти, з метою створення сучасної регулярної армії. Варто зазначити, що керівники місій 20–30-х рр. XIX ст. раніше брали участь в єгипетській кампанії французьких військ в 1798-1801 рр. і знали культурні особливості ісламських країн, наприклад, як це було у випадку з П. Буайє в 1824 р. [38, р. XX]. Враховувався і бойовий досвід, як у випадку з баварським майором К. Хайдеком у 1826 р. в Греції, або з Г. Роулінсоном – у випадку з місією в Ірані [34, р. 35]. Удосконалилася лінгвістична складова відбору офіцерів місій, як повідомляли її учасники в Ірані, Османській імперії, Тунісі та Єгипті [27, р. 293].

Наступний етап діяльності офіцерів військової місії пов'язаний із найбільшим військовим протистоянням в Європі після наполеонівських воєн – Кримською війною 1853-1856 рр. Це був революційний час як у трансформації військової справи, так і у зовнішньополітичних відносинах європейських країн з країнами ісламського світу.

Уже напередодні війни британський уряд і Наполеон III делегували в Османську імперію військову місію з метою оцінки ситуації на місці. До Константинополя з метою допомоги османському командуванню вирушила група військових, до якої, окрім офіцерів, входили французький військовий

інженери, зокрема підковники Дріє, Ардент та британський військовий інженер генерал Д. Бургойн [55, р. 122; 56, р. 179].⁹

У 1854 р., після того, як Франція і Британія оголосили війну Росії, 6 британських офіцерів з метою посилення організації оборони гарнізону були відправлені в османську фортецю на Дунаї – Сілістрію [57, р. 5; 23, р. 141].¹⁰ Водночас королівським урядом Британії було прийнято рішення про направлення в Анатолію спеціального комісара В. Вільямса з трьома офіцерами: полковником Е. Лейком, капітаном Г. Томпсоном і капітаном Г. Сендвічем [36, р. 35]. З метою зміцнення боєздатності османської армії на Кавказі до штаб-квартири османських військ були направлені 4 британські офіцери [36, р. 36].¹¹ Полковник В. Вільямс був детально знайомий з регіоном, бо раніше виконував офіційні обов'язки як член міжнародної комісії з розмежування кордону з Іраном [36, р. 4]. Сучасний турецький історик К. Бадем вважає діяльність полковника В. Вільямса найбільш ефективною у військовому відношенні під час війни в Анатолії в 1854-1855 рр. [6, р. 225].

Після невдалих військових операцій в Криму і великих втрат під час облоги Севастополя в 1855 р., з метою посилення участі Британії у війні, уряд прийняв рішення про формування османських частин під британським командуванням [58, р. 226].¹² У лютому 1855 р. британський посол у Константинополі

⁹ Група офіцерів з метою оцінки ситуації, на наш погляд теж вважається воєнною місією. Дослідження Ламберта розкриває значення діяльності генерала Д. Бургойна під час Кримської війни 1853-1856 рр., як військового експерту уряду та керівника військових інженерів британської армії в час війни.

¹⁰ Безпосередньо британській посол, за дозволом Лондону направляв офіцерів на допомогу османській армії. Коли Англія та Франція оголосили війну цареві лорд Стратфорд (посол Британії в Порту) протягом багатьох місяців, за думкою біографа Стратфорда Л. Берні, був – генеральним комісаром, начальником розвідувального відділу, генерал-квартирмейстером, директором транспорту та головним постачальником всього, що не надали для експедиції. Byrne L. G. *The Great Ambassador: A Study of the Diplomatic Career of the Right Honourable Stratford Canning, K.G., G.C.B., Viscount Stratford de Redcliffe, and the Epoch During Which He Served as the British Ambassador to the Sublime Porte of the Ottoman Sultan.* Ohio State University Press, 1964. P. 342.

¹¹ В службовому листуванні керівник місії В. Вільямс згадував: «Вимога [полковника В. Вільямса] була негайно виконана капітаном Вілліані Ольфертфом з Бенгського артилерійського полку та лейтенантом Генрі Ленгхорном Томпсом з 68-го полку Бенгської піхоти. Ці офіцери, отримавши місцеві звання майора і капітана відповідно, негайно приєдналися до комісару Її Величності. Незабаром після цього за ними пішов майор Етвелл Лейк з Мадраського інженерного полку, якому Її Величність присвоїла місцеве звання «підполковника» <...> До кінця березня 1855 року два перших з цих офіцерів прибули до Карсу, де майор Тісдейл вирушив до Ерзеруму з метою воз'єднання в Ерзерумі з генералом Вільямсом» [39, р. 35-36].

¹² Потреба у так званому «турецькому контингенті» виникла з гострого питання. Чисельність англійських солдатів у Криму була невелика порівняно з французькою армією. На початку 1855 р. чисельність англійських військ в Криму становила близько 13 тис. військових, тоді як

Стретфорд досяг домовленості з Портою про виділення 20 тис. солдатів в інтересах Британії. Ці військові частини увійшли в історію як «турецький контингент», який очолював ветеран Ост-Індійської кампанії генерал-лейтенант Р. Вівіані [9, р. 177; 58, р. 219].¹³ Офіцери британської армії уклали окремі договори, за якими вони підвищувалися у військовому званні на один або навіть два ранги і мали значну грошову допомогу, що виплачувалася з британської скарбниці [58; 8, р. 226-228].

Цікавим епізодом у діяльності британських офіцерів в османській армії є спроба формування нерегулярних підрозділів на чолі з генералом британської служби У. Бітсоном [8, р. 226-228; 58].¹⁴

Французи, використовуючи свій алжирський досвід, створили османський іррегулярний кавалерійський корпус під керівництвом французького офіцера Юсуфа [6, р. 262; 59].

У контексті нашої теми цікаво відзначити той факт, що на допомогу кавказьким черкесам-повстанцям у 1855 р. була делегована група з 12 військових інструкторів з європейських країн [21, р. 131]. Місія, з політичних міркувань, була мало результативною, але у своїх спогадах британський офіцер османської служби А. Слейд підкреслював можливі перспективи її діяльності [37, р. 227].

Ще зазначимо, що в той час місія британських морських офіцерів під керівництвом А. Слейда поклала початок традиції участі Лондона в проведенні реформи флоту Порти [52, р. 130].

Кримська війна 1853-1856 рр. створила багато прецедентів активного використання військових місій в ісламських країнах. Це масштабне військове протистояння значно збільшило кількість місій, направлених урядами європейських країн до досліджуваного регіону. Ісламські державні еліти зрозуміли, що швидкість створення боєздатної регулярної армії можлива лише за допомогою офіційно запрошених іноземних військових фахівців. Поступово стали відходити в минуле приклади неякісної роботи авантюристів у військовій формі, якими була наповнена історія реформування східних військ на початку XIX ст. [14].

французька – майже 70 тис. Через таку нерівність між двома арміями англійське командування немало прав на ініціативу у питаннях стратегії та тактики у Криму [6, р. 224]

¹³ У 1854 р. британська адміністрація надала необхідні фінанси, генералів, штаб і вищих офіцерів, тоді як османи надали офіцерів ротного рангу, перекладачів та солдатів. Генерал-лейтенант Вівіані був призначений командувачем цього регулярного підрозділу з 10 генералами і 51 офіцерами. Вівіані та його штаб зуміли досягти значного прогресу за короткий час, досягнувши чисельності особового складу в 10 тис. осіб, використовуючи вже наявні полки армії османів і погано навчених новобранців [9, р. 177].

¹⁴ Було призначено понад 100 британських офіцерів, які переважно були ветеранами колоніальних військ Ост-Індійської компанії [9, р. 176].

Кримська війна ще раз продемонструвала якісну різницю між сучасними професійними арміями європейських країн та неефективними збройними силами Османській імперії, Тунісу та Єгипту.

Наступний важливий період нашого дослідження охоплює другу половину XIX ст., коли організація військової справи ускладнилася у зв'язку з новим етапом промислового перевороту, суттєвими ознаками якого стали масове впровадження парової машини, телеграфу і залізниць, поширення професійної освіти і чергова трансформація армій у напрямку управління і систематизації військової підготовки, впровадження новітніх систем озброєння і військової медицини. У той час, перемоги Наполеона III в Криму в 1854-1855 рр. перетворили французьку армію на зразок реформованих військ країн ісламського Сходу.

У цей період іранська влада звернулася до Парижа з проханням делегувати військових інструкторів. Це відповідало колоніальним прагненням Парижа на Сході [12, р. 355]. У 1858 р. в Тегерані почала свою діяльність французька військова місія під керівництвом полковника В. Броньяра, направлена військовим відомством Наполеона III [60, р. 75]. Контракти з офіцерами цієї місії укладалися на термін від 3 до 6 років. До її складу входило 6 офіцерів і 10 унтер-офіцерів та солдатів. Крім поставленого завдання щодо підготовки військ і навчання у військовому училищі Дар уль-Фунун в Тегерані, місія також відповідала за реорганізацію всієї армії в цілому [60, р. 71]. Військові місії мали досвід служби у французькій колоніальній армії в Алжирі. Наполеон III спеціально рекомендував комбінацію регулярних і нерегулярних сил, створених французами в Алжирі, як зразок для Ірану [13, р. 63]. Російські військові аналітики вказували на ефективність діяльності місії: «Зусилля французької військової місії <...> досягають повного успіху. Протягом цього літа [1859] значну частину перської армії було зібрано у двох таборах з метою подальшого навчання» [42].

У 1861 р. під час експедиції французької армії до Леванту, делегованої урядом Наполеона III для наведення порядку після релігійних конфліктів, в Сирії була організована французька військова місія з метою створення змішаної жандармерії. Спочатку до складу місії входили капітан Фейна і два унтер-офіцери, в подальшому чисельність офіцерів збільшилась. Юридичним вирішенням цієї проблеми став Органічний статут від 9 червня 1861 р. (політична домовленості Порти з країнами Європи) [61].

За часи активізації східної політики Наполеона III Єгипет не залишився непоміченим Парижем. У 1864 р. була створена офіційна військова місія з 7 високопоставлених офіцерів на чолі з полковником І. Мірше. Він був ветераном багатьох спеціальних місій у Сахарі, Судані, Анатолії, а також учасником воєн в Алжирі та Криму [26, р. 29]. Крім того, І. Мірше був кавалером ордена Почесного легіону і талановитим штабним офіцером, який знав арабську мову, а відтак був ідеальним лідером для служби на посаді

керівника французької місії в єгипетській армії [26, р. 145]. Основними завданнями місії була чергова реформа єгипетської військової освіти. Ще, І. Мірше був радником військового міністра Єгипту з питань реформування армії [26, р. 146]. До 1869 р. місія полковника І. Мірше продовжила свою діяльність в армії єгипетського хедива. Конфлікт з місцевою владою і звинувачення в шпигунстві, а також політичне рішення хедива Ісмаїла-паші щодо відмови від військового співробітництва з Францією в 1869 р. змусили вдатися до запрошення американських офіцерів-ветеранів Громадянської війни в США 1861-1865 рр., які з власної ініціативи прийшли на заміну французьким [18, р. 55].¹⁵

Французька військова місія в Константинополі, як і раніше, до Кримської війни 1853-1856 рр., займалася підвищенням рівня підготовки в османських військових навчальних закладах, цей факт підтверджував османській офіцер польського походження А. Чайковський [44, р. 399].¹⁶ Турецький вчений Д. Есер у своєму дослідженні, проведеному на основі архівних документів, теж вказує, що французькі офіцери продовжували викладати в академії Харбіє після 1856 р. [49, р. 25]. Великий вплив французької моделі на організацію освітнього процесу в Харбіє, та взагалі на реформування османів армії, підтверджує авторитетний історик турецької армії М. Уяр [11, р. 185].¹⁷ Турецький дослідник Х. Гок, в роботі «Історія Турецької військової академії у світлі архівних документів (1834-1883 рр.)» теж згадує французьких офіцерів, які викладали в академії Харбіє в 60-х рр. XIX ст. [25, р. 133]

Не можна не згадати й васалів Османської імперії – Дунайські князівства та Сербію, куди в 60-х рр. XIX ст. на прохання місцевої влади були направлені французькі військові фахівці. Керівництво Дунайських князівств приховувало військову модернізацію. У військовій пресі того часу зазначалось: «Князь Куза[господар князівств], повернувшись до князівства [з Туреччини], звернувся

¹⁵ Зауважимо, діяльність американських офіцерів в Єгипті, на погляд автора має ознаки власної ініціативи. Більш детально можна ознайомитись в науковому дослідженні Д. Данна [18].

¹⁶ За словами А. Чайковського: «першими професорами нових навчальних закладів були офіцери французьких армій, що вступили на турецьку службу, серед яких, безсумнівно, здібних людей ми вкажемо на Маньяна, капітана генерального штабу, Мужіно, інженера-капітана, Дюпреля, капітана кавалерії, нині французького дивізійного генерала, майора Дангласа» [1, р. 399].

¹⁷ Офіційний російський військовий журнал того часу «Военный сборник» № 10 за 1864 р. підтверджував наявність французьких воєнних спеціалістів в армії османів: «Необхідно зазначити, що місце для табору обрали самі турки, без будь-якого втручання французької військової комісії, розташованої при військовому міністрі Фуад-паші <... > Втім, треба сказати, що навчальний табір – установа ще зовсім нова в Туреччині, і що збір у Левенд-Чіфтліку становить першу серйозну спробу навчань у великих розмірах. Недосконалість турецької армії зізнаються цілком Фуад-пашою, і для виправлення їх вжито вже заходів – відрядженням, як вище було сказано, особливої комісії в шалонський табір [новітній військовий табір армії Наполеона III розташований у Франції]».

https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1860-1880/Vs/1864_10.htm

до військ, до яких мав надію, що румунська армія складе, у разі потреби, найнадійніший авангард Туреччини проти її ворогів».¹⁸ У 1861 р. з Франції на запрошення місцевої влади вдруге був делегований військовий інженер І. Монден. Однак на цей раз він очолив новий етап трансформації сербських військ, ставши першим військовим міністром князівства [33, с. 76].

Марокко також зверталось по допомогу до європейців у реформуванні своїх військ. Країна після катастрофічної для султана іспано-марокканської війни 1859-1860 рр. (коли влада зіткнулася з сепаратизмом місцевих племен і зовнішньополітичним тиском європейських країн) почала будувати регулярну армію [3, р. 131-133]. У 1877 р. султан Марокко офіційно, через дипломатів у Танжері, запропонував французькому уряду направити французьку військову місію в марокканську армію [28, р. 351]. Цікаво, що перед цим деякі марокканські командири були делеговані султаном до єгипетських військових училищ, де викладали французькі, османські та алжирські офіцери, яких вони запрошували до своєї армії [3, р. 131]. Ще з 1877 р. створенням навчального батальйону військ султана займався британський відставний офіцер Г. Маклін, призначення якого лобював британський консул в Марокко Д. Хей. Навчання було організовано спільно з кількома британськими офіцерами [62, р. 104]. Пізніше французи монополізували діяльність військових інструкторів у країні.

У кінці 70-х рр. XIX ст. Іран знову став тією країною, в якій європейці виявили бажання працювати в контексті залучення своїх військових місій на допомогу модернізації збройних сил Тегерана. Шах Ірану ініціював залучення австрійських військових, звернувшись до імператорської влади Австрії під час свого візиту до Відня. У листопаді 1878 р., після підписання іранськими представниками контракту з головою місії, полковником А. Шеновським, у Відні було сформовано місію, яка складалася з 13 офіцерів і унтер-офіцерів австро-угорської армії [51, р. 162]. Відбір кандидатів здійснювало військове відомство Австро-Угорської імперії. Цікавим є факт, що два офіцери місії служили раніше в 1862-1867 рр. в підрозділах імператора Мексики Максиміліана [51, р. 162], але вже в серпні 1881 р. у зв'язку з постійними інтригами високопоставлених іранських офіцерів та поганим фінансуванням всі офіцери подали у відставку. Таким чином, австрійська місія діяла лише понад рік.

Водночас, у травні 1879 р., на запрошення шахської влади до Тегерана прибула російська військова місія у складі 4 кавалерійських офіцерів. Мета її – підготовка перського козачого загону [51, р. 162]. Росіяни успішно працювали в Ірані до початку XX ст. і створили так звану Перську козацьку бригаду.

¹⁸ Глиноецкий Н.П. Иностранное военное обозрение. *Военный сборник*. № 8. 1864. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1860-1880/VS/1864_08.htm 3 1860 до 1869 р. в Румунії діяла запропонована з Франції військова місія на чолі з майором Ламі [31].

Досліджуючи цей період, варто згадати про діяльність міжнародної військової місії у Східній Румелії. Ця південна частина Болгарії була проголошена автономною частиною Османської імперії в 1878 р. Це була військова місія у складі офіцерів багатьох національностей на чолі з генералом В. Віталісом-пашою та начальником штабу полковником Т. де Мануаром [63, р. 169, 173]. Діяльність офіцерів місії була складною з політичних і культурних причин, хоча офіційне створення формування було схвалено всіма країнами-учасницями Берлінського конгресу 1878 р., що ознаменувало новий консенсус політичної реальності в Османській імперії.¹⁹

Цим колоніальним важелем – військовими місіями на ісламському Сході – скористалася і Британія. У 1882-1883 рр., після знищення армії Орабі-паши, була сформована нова єгипетська армія під керівництвом британських офіцерів, які представляли військову місію професіоналів з імператорської армії Лондона [21, р. 169]. Мотивацію офіцерів коментував свідок подій В. Черчилль: «Двадцять шість британських офіцерів, серед яких були бідняки, яких приваблювали високі зарплати, або честолюбні, спокушені можливістю командувати великими групами людей, а також досвідчені сержанти, взяли на себе обов'язки з навчання» [64, р. 91]. Цікаво, що одним із перших 26 офіцерів-інструкторів британської військової місії, які створили нову єгипетську армію після закінчення війни 1882 р. з армією Орабі-паші, був майор Г. Кітченер. Цей офіцер самостійно вивчив арабську мову, і це зіграло свою роль у рішенні командира залучити його до військової місії, мета якої – створення нової єгипетської армії. Згодом майор Г. Кітченер зробив чудову кар'єру, ставши у 1892 р. сардаром²⁰ єгипетської армії, а пізніше військовим міністром Британської імперії [64, р. 97]. Використання військової місії пізніше було перенесено на створення нової колоніальної армії під командуванням офіцерів британської і суданської армій. У 1884 р. був організований перший суданський батальйон, а пізніше британським інструкторам вдалося створити з суданців ще одну частину колоніальної армії – Суданські сили оборони [64, р. 91].

Необхідно зазначити, що в той час значно розширилися напрями діяльності військових місій. Європейська військова модель була визнана на флотах Єгипту, Тунісу та Османської імперії. Яскрава постать британського офіцера А. Слейда є прикладом цього. З дозволу Лондона А. Слейд служив на флоті

¹⁹ В той час в регіоні діяла велика російська військова місія з організації армії Болгарського князівства. Див. детальніше [77].

²⁰ В. Черчилль так коментував ці події: «20 грудня 1882 р. стару єгипетську армію було розформовано. Сили були призначені лише для збереження внутрішнього порядку та захисту південних та західних кордонів Єгипту ... 6 тисяч військовиків були числом, спочатку набраним на заклик. Двадцять шість британських офіцерів <...> і два десятки чудових сержантів-інструкторів взяли на себе обов'язок навчати новобранців боротися. Евелін Вуд керував і став першим британським сардаром єгипетської армії» [64, р. 91].

османів з 1850 по 1866 р. [37].²¹ У 60-х рр. XIX ст. в Османській імперії було поставлено питання про набір іноземних техніків і офіцерів у різні підрозділи військово-морського флоту, але в основному британських. Так, у 1867 р. британський морський офіцер Хобарт-паша був прийнятий на османську службу.²² Між 1873 і 1876 рр. британці викладали у Військово-морській академії. Морський офіцер Морріс викладав навігацію, Коноллі був інструктором з артилерії, Уоррен служив інженером і викладав дисципліни, присвячені ремонту корабельних двигунів [52, р. 133].

Прибуття німецької військової місії до Константинополя в 1882 р. доцільно вважати своєрідною межовою ситуацією для нашого дослідження через зміну парадигми організації та діяльності місії [7, р. 34]. Ці події закривають епоху активних дій місій військових фахівців з Франції та Британії в країнах ісламського Сходу – від Марокко до Ірану. Поступово з'являються місії з інших європейських країн – Німеччини, Італії, Росії.

Характеризуючи період діяльності місій з 1856 по 1882 рр. і підкреслюючи авторитет французької армії серед військових професіоналів означеного періоду, варто згадати, що французькі військові місії були не тільки в ісламських країнах. Так, наприклад, в 1857 р. два французькі полковники Жюїс і Шаму працювали у військовій академії Чилі. У подальшому, в 1858 р., французький генерал Ж. Бошеф очолив військову академію Чилі в Сантьяго [65, р. 29]. Варто зазначити, що Перу [66, р. 47-82] і Японія також стали місцем розташування французьких військових місій у зв'язку з продовженням інерційних процесів французького військово-політичного впливу на еліти цих країн [67, р. 289]. У 1867 р. на прохання Імператорського уряду Японії в Токіо прибула французька військова місія на чолі з капітаном С. Шануеном для навчання японської армії за французьким зразком. Вона була організована Наполеоном III на прохання японського сьогунату, у її складі були 4 офіцери, 12 унтер-офіцерів і солдати. Місія була під безпосереднім контролем французького військового міністра генерала Ж. Рандона [67, р. 22]. Друга французька місія з 9 офіцерів, 14 унтер-офіцерів на чолі з підполковником

²¹ Доля офіцера британського флоту А. Слейда – радника османських моряків розглянута у роботі: Badem C. Amiral Adolphus Slade'in Osmanli Donanmasindaki Hizmetleri Ve Osmanli Imparatorlugu Uzerine Gozlemleri. *Turkiyat Mecmuasi*. 21. Bahar. 2011. S. 115-141.

²² Пізніше Хобарт-паша був підвищений до звання віце-адмірала в 1869 р. У 1877 р. він став начальником штабу османського міністерства військово-морського флоту. У війні з Росією в 1877-1878 рр. Хобарт-паша надавав матеріально-технічну підтримку сухопутним військам в боротьбі проти росіян на Чорному морі і Кавказі. У січні 1881 р. Хобарт-паша був призначений командувачем військово-морського флоту. Хобарт-паша – це перший і єдиний іноземець, який досяг звання мушира (маршала) в османському флоті [52, р. 131].

Ш. Маргері прибула до Японії в травні 1872 р. Вона діяла до 1880 р., її головна мета – організувати військові освітні заклади [67, р. 289].²³

На наш погляд, використовуючи *статистичний аналіз* і спираючись на воєнно-політичні події століття, історію діяльності військових місій у країнах ісламського Сходу в зазначені роки XIX ст. можна розділити на три умовні періоди.²⁴

У період з 1824 по 1853 рр. у країнах досліджуваного регіону працювали 9 військових місій. У Єгипті – місія, керована генералом П. Буайє в 1824-1826 рр. В Ірані – 3 місії: 1834-1838 рр. – британська, під командуванням полковника Пассмора; 1839-1842 рр. – французька, під керівництвом майора Буасьє; 1851 р. – австрійська, що складалася з офіцерів-викладачів. У Тунісі – 2 французькі місії, 1831 р. (короткострокова) і з 1844 по 1855 рр. (під керівництвом підполковника Лавлена-Мобежа).²⁵ В Османській імперії – 3 місії: у 1835-1839 рр. і 1839-1847 рр. – пруські (під керівництвом капітана К. фон Вінке і лейтенанта Ф. фон Кучковського), і 1846 р. – французька, направлена для покращення викладання у османській військовій академії – Харбіє.

Характеризуючи цей період, необхідно зауважити, що збройні сили Османської імперії, Тунісу, Єгипту перебували під сильним впливом французької військової школи у зв'язку зі значним авторитетом армії Франції. Не останню роль у поширенні цього впливу відігравали військові місії з Парижа в ці країни. Статути, військові підручники, методики, мова навчання, що використовувалися в цей період, були французькими. Варто зауважити, що до направлення офіційних військових місій у цих країнах вже працювали інструкторами багато французьких та італійських військових спеціалістів, найнятих приватно [17, р. 14].²⁶ Ця приватна ініціатива французьких та італійських офіцерів-ветеранів, які залишилися безробітними після наполеонівських воєн, також мала своє значення для латентного поширення французького військового авторитету в арміях країн Сходу.

²³ Наведена статистика дозволяє побачити авторитет французької військової освіти: у другій половині XIX ст. у складі військових місій французькі офіцери працювали керівниками або викладачами військових навчальних закладів у Константинополі, Бухаресті, Каїрі, Тегерані, Токіо, Тунісі, Сантьяго. Необхідно пам'ятати, що один із авторитетних офіцерів зі Швейцарії, який відкрив Військову академію в Санкт-Петербурзі в 1832 р., генерал Жоміні, також належав до французької воєнної школи, тому що був офіцером в армії Наполеона [69, р. 82].

²⁴ Автор вважає, що такі воєнно-політичні події як – поразка наполеонівської імперії в 1815 р., Кримська війна 1853-1856 рр., та військовий крах Франції в 1871 р., в наслідок цього в Європі з'явилася нова потужна держава – Німецька імперія, можуть слугувати кордонами дослідження.

²⁵ Далі вказані виключно керівники місії, що командували напочатку діяльність місії. За браком обсягу дослідження вказані перші начальники місій.

²⁶ Американський дослідник Д. Поттс ретельно та цікаво розкриває умови праці офіцерів шукачів пригод та грошей в країнах Близького Сходу в праці [14].

У період з 1853 по 1856 рр., під час Кримської війни, за чотири воєнні роки було направлено з Британії та Франції шість місій. Чотири – британських: у 1853 р., під керівництвом генерала Д. Бургойна і французького полковника Ардента, у 1854 р. в османську Анатолію прибула місія, якою керував підполковник В. Вільямс; тоді ж групу британських офіцерів направили до фортеці Сілістрія; і одну інтернаціональну місію із 12 офіцерів направили до Черкесії в 1854 р. Ще в Османській імперії діяли місії зі створення контингентів з османських солдатів під керівництвом британських офіцерів: турецькі іррегулярні війська генерала В. Бітсона; так званий «Турецький контингент» під командуванням генерала Р. Дж. Вівіан. Французи також створили османський іррегулярний кавалерійський корпус «Спахи Сходу» під керівництвом французького офіцера Юсуфа [6, р. 262; 59]. На кавказькому театрі воєнних дій ад'ютантом у командувача османської армії Заріф-паші за наказом командувача французької армії маршала А. Сент-Арно у воєнну кампанію 1854 р. було залучено полковника французької армії де Меффре [6, р. 218].²⁷

Характеризуючи цей період, зазначимо, що офіційна участь у військових діях британських і французьких офіцерів, які входили до складу військової місії, показала безліч переваг для поліпшення організації бойових дій при використанні європейських офіцерів як керівників ісламських союзників. Французьке і британське військово-політичне керівництво використовувало свій індійський і алжирський досвід служби офіцерів з керівництва тубільними підрозділами. Багато хто з делегованих офіцерів у складі військових місій в османську частину раніше служили в армії британської Ост-Індійської компанії, або командували підрозділами алжирських солдатів [26, р. 26-29].

У період з 1856 по 1882 рр. у країнах досліджуваного регіону працювали 13 військових місій. У Єгипті – три місії: французька, керована полковником І. Мірше у 1864-1869 рр.; американська, яка прийшла на зміну в 1870 р., до її складу увійшли добровольці, неформально підтримані США; британська (1882 р.) – під керівництвом генерала Е. Вудса, її мета – формування нової армії Єгипту. В Ірані – три місії: у 1858-1867 рр. – французька, під керівництвом полковника В. Броньяра; у 1879-1881 рр. – австрійська, під командуванням полковника А. фон Щеновського; з 1879 р. до початку ХХ ст. – російська (під керівництвом полковника А.І. Домонтовича), яка створила козачу бригаду. В Османській імперії з 1855 до 1870 р. у військовій академії Харбіє працювала місія офіцерів-викладачів, делегованих з Франції; з 1861 р. в османському Леванті діяла місія під проводом капітана Фейна для створення жандармерії; з 1878 р. – міжнародна місія в Східній Румелії. Дві французькі місії діяли в

²⁷ Офіцери британської та французьких армій, які виконували службові обов'язки організуючи штабні, фортифікаційні та інші професійні завдання з подвійним (османським та французьким чи британським) підпорядкуванням, на наш погляд – офіцери військової місії.

Тунісі: перша – до 1855 р. – була задіяна в армії під керівництвом офіцера Лайона, друга – з 1854 до 1864 р. – здійснювала управління військовою школою Бардо в особі полковника Е. де Таверна і полковника Ж. Кампенона. А після окупації Тунісу французами для створення частин з туніських солдатів під французьким командуванням в країну було направлено місію під керівництвом майора Кабуша [41, р. 330]. У Марокко з 1877 р. до початку ХХ ст. безперервно діяла французька місія військових професіоналів, але паралельно існував навчальний батальйон, де інструкторами були кілька відставних офіцерів англійської армії.

Характеризуючи цей період, підкреслимо, що до 80-х рр. ХІХ ст. європейська політична еліта, яка служила в урядових кабінетах і військових відомствах, накопичила багатий досвід використання військових місій в ісламських країнах. Доповіді офіцерів місій, згідно з обов'язковим регламентом, надсилали в архіви як військових, так і зовнішньополітичних відомств Франції, Британії, Пруссії, Росії, Австрії. Фактор використання військових місій європейськими країнами як один із важелів впливу в ісламських країнах став нормою. Цей фактор керівні кола європейських країн стали частіше використовувати і краще організовувати згідно з французьким досвідом в Алжирі і британським досвідом в Індії. Зауважимо, що після окупації французами в 1881 р. Тунісу та в 1882 р. британцями Єгипту, місії були використані для формування підрозділів із місцевих сил під командуванням офіцерів митрополії.²⁸

Французька доба панування у військовій справі. Статистичний аналіз діяльності військових місій дає змогу зробити висновок, що в досліджуваній період найчастіше місії делегувалися до ісламських країн із Франції. Так, з

²⁸ На наш погляд, список перерахованих місій не є остаточним, оскільки діяльність деяких з них ще варто уточнити, зокрема потребує уточнення спосіб організації місії італійських офіцерів в Ірані, яка діяла в 50-х – 60-х рр. ХІХ ст. У 1850 р. кілька біженців з італійських держав, які брали участь у революції 1848-49 рр., звернулися до британського посла в Тегерані з проханням рекомендувати їх як військових інструкторів іранському уряду. Було створено різні посади, і шість із цих колишніх офіцерів, які назвали себе «місією італійських добровольців», на початку 1852 р. почали виконувати в Тегерані обов'язки інструкторів. Навряд чи британський посланник був альтруїстом, скоріше за все він використовував італійських офіцерів з метою збору інформації щодо іранських військ та латентного британського впливу в країні. Зауважимо, що до 1853 р. італійці домоглися одноосібного командування іранською піхотою, залишивши лише артилерію і кавалерію під керівництвом місії австрійських офіцерів [Cronin S. Army v. Qajar Period. *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2012. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/army-v>]. За повідомленням полковника П. Марті, який служив на початку ХХ ст. на офіцерських посадах у Марокко і Тунісі, з 1865 до 1881 рр., в 60 – 70-ті рр. ХХ ст. у Тунісі працювали інструкторами італійські офіцери з чинної армії королівства Сардинія, а також італійські офіцери, які раніше пішли у відставку. В опублікованих французьких службових документах вказуються прізвища цих італійських офіцерів і зазначається, що вони були найняті як інструктори: лейтенант артилерії Д. Коста, офіцери Фунаро, Шембрі [41, р. 340]. На жаль, як саме були найняті владою Тунісу ці офіцери, які конкретно обов'язки вони виконували, поки з'ясувати не вдалося.

28 місій, направлених до країн регіону, було 13 французьких місій і 6 британських. Чому ж правителі ісламських країн найчастіше зверталися до Парижа про направлення місій для допомоги у військовій модернізації?

Для нашого дослідження необхідно з'ясувати, які напрямки військової організації були краще організовані в європейських арміях? Як на Сході обирали військові моделі для наслідування при організації реформ в армії?

До середини XIX ст. військовий істеблішмент Європи не був єдиний у поглядах на розвиток військової справи. Багато військових теоретиків та авторитетних генералів мали різні погляди на організацію армії. Так, французький генералітет (під час панування різних політичних режимів, що перебували при владі в Парижі), зазвичай, був прихильником невеликої професійної армії [68, р. 7-8]. Пруські військові вважали, що професійна армія, очолювана офіцерами-дворянами, з великим резервом ландвером – це найкращий варіант. Багато офіцерів, які командували багатотисячними військами, розуміли необхідність створення резерву на випадок масштабної війни [68, р. 5]. У законах про організацію збройних сил Французького королівства, ухвалених у 1818 і 1832 рр., військові міністри Гувіньон Сен-Сир і Сульт передбачали тривалий термін перебування військовозобов'язаних у резерві. Але на практиці в досліджуваній період влада Франції практично ніколи не організовувала ополчення і завжди скасовувала ініціативи реформаторів [68, р. 7]. Схожі процеси з пошуками шляхів військових перетворень відбувалися і в Росії [69, р. 9], Австрії [70, р. 28]. Цей приклад боротьби думок і доктрин був важливим чинником відмінності варіантів будівництва збройних сил у Європі.

У країнах ісламу, на той час, національної школи воєнного мистецтва (у європейському розумінні) не існувало.²⁹ Яскравим прикладом може слугувати копіювання французької моделі армії, організованої за допомогою європейських військових інструкторів правителем Єгипту Мухаммедом Алі у 20–30-ті рр. XIX ст. [19; 20].³⁰ У 1835 р., в Османській імперії командування армії ухвалило рішення щодо об'єднання французької моделі армії з пруською моделлю (ландверний спосіб комплектування резерву армії) [71, р. 16].

²⁹ Військова школа, військова концепція – в широкому розумінні охоплює всі питання військової теорії і практики, пов'язані з військовим будівництвом, підготовкою і діями збройних сил, у мирний і воєнний час, підготовки країни на випадок війни. В той час, вищі навчальні заклади, військові відомства, штаби, воєнна думка тільки створювалися. Корисним для розуміння низького рівня воєнного управління в османській армії буде ознайомлення з працею М. Уяра [72].

³⁰ Підкреслимо, за добу панування в Єгипті Мухаммеда Алі, Ісмаїл-паши безпосередньо розуміння про необхідність упорядкувати розбудову армії за європейським, в першу чергу французьким зразком привело до запрошення офіційної військової місії з Франції в 1824-1826 та 1864-1869 рр. [38; 26].

За загальним визнанням, у досліджуваній період найбільш боєздатною армією континенту вважалася французька армія. Підготовка офіцерів, навчання молодших командирів, використання тактичних інновацій бойового досвіду наполеонівських війн та багато інших напрямів були найкращими рисами збройних сил Франції [68, р. 167].

Окремою темою французької військової доктрини варто відзначити активний розвиток військової думки та дебати в армійській військовій пресі [68, р. 53-68]. Активність і плідність теоретичних дебатів на сторінках французької військової преси можна порівняти тільки з творчими пошуками в Берлінській військовій академії. В англійській військовій школі, з розвитком військової теорії, за визнанням сучасного британського вченого А. Ламберта, було значно гірше. Інтелектуальний рівень військової літератури в Британії до початку Кримської війни в 1853 р. був низьким, і найкращі дослідження були зосереджені на вузьких, технічних питаннях [24, р. 34]. У той же час, найбільш інтенсивно йшов розвиток військової справи в Пруссії, але інновації військових з Берліна НЕОБХІДНО було випробовувати на війні. Перевірка ж французької армії на полі бою, здавалося, підтвердила усталену думку. Так, її бойові успіхи 1823-1824 р. в Іспанії, були підкріплені в 30–40-ті рр. XIX ст. успішними військовими операціями в Греції, Нідерландах, Італії, а також придушенням внутрішніх виступів у Парижі, Ліоні та інших містах. Це зміцнило репутацію французької зброї і разом з наполеонівською спадщиною зробило її зразком для наслідування буквально по всьому світу [68, р. 21].

Крім цього, французька армія отримала великий, але суперечливий досвід колоніальної війни в Алжирі в 30 – 50-ті рр. XIX ст. Успіхи ж Франції в боях під час облоги Севастополя в 1854-1855 рр. піднесли репутацію французької військової машини на пік авторитету в європейських військових елітах.³¹

Зауважимо, не тільки французькі офіцери активно працювали на Сході. Британці теж робили спроби направлення військових фахівців із королівської армії в ісламські країни, і не тільки в роки Кримської війни 1853-1856 рр. Відомо про факти діяльності британського полковника Консидайна в Тунісі в 1838 р. [27, р. 283] і Геллеуза в Марокко з 1877 р. [28, р. 351], але ці масштаби, до делегування британської місії з 24-х офіцерів генерала Вудса до Єгипту в

³¹ Французькі місії інструкторів і запрошених для військових реформ офіцерів-керівників з'являються в Сербії в 1853-1866 рр. [32; 33] і Дунайських князівствах в 1860-1869 рр. [31]. До 60-х рр. XIX ст. як окремі офіцери, так і військові місії, запрошені за погодженням із військово-політичною владою Парижа, з'являються в Японії (з 1868 до 1889 р. працювали три місії) [67], а також країнах Латинської Америки. У Перу [66], Чилі [65], Болівії та інших країнах континенту починають інструкторську діяльність французькі офіцери. (докладніше: Nunn F.M. The time of the generals: Latin American professional militarism in world perspective. Lincoln: University of Nebraska Press. 1992. 376 p.). За матеріалами від дослідниці Б. Сіму французькі військові місії діяли в Сальвадорі з 1881 до 1885 р.; в Гватемалі у 1884 р.; в Греції з 1884 до 1887 р.; в Гаїті з 1886 до 1889 р. [28].

1882 р., не можна порівняти з французькою присутністю на полі інструкторської діяльності [64, р. 91].

Однак усе змінилося після Франко-прусської війни 1870-1871 рр. *Розгром Франції змінив орієнтири військових фахівців. Катастрофа французької армії в 1870-1871 рр. призвела до кризи французької військової системи* [2, р. 7]. Поле бою виявилось найкращим екзаменатором: спадкоємці Наполеона не витримали іспит. Ці події призвели до втрати домінування французів в інструкторській діяльності в країнах ісламського Сходу. До кінця 70-х рр. XIX ст. тільки в Марокко французькі військові змогли зберегти присутність інструкторів в армії султана [28, р. 351].³² В Османській імперії місце французьких офіцерів посіли генштабісти з Берліна. З 1882 р. зразком військової машини в Османській імперії стала Німеччина [7].³³ Символічно, що в 1870 р. хедив Єгипта Ісмаїл запросив американських офіцерів [18, р. 55].

Як же працювали європейські військові місії в країнах ісламського Сходу?

Підбір кандидатів офіцерів до місії. Критерії підбору офіцерів до місії з військових професій важко визначити однозначно. Багато в чому це залежало від контексту подій та прохань східних правителів. Так, у 1835 р. група пруських офіцерів – військових інженерів та генштабістів консультувала армію османів [15, р. 191]. Надалі уточнювалися напрями діяльності офіцерів і в 1839 р. на прохання військового відомства Османської імперії Пруссія додатково направила до Константинополя місію, що складалася з артилеристів королівської армії [16, р. 8].

На підбір кандидатів-офіцерів до місії впливав рід їхньої служби та думка голів місій. Це було пов'язано з низькою професійною компетенцією османських командирів, які часто помилково оцінювали військово-політичні потреби своєї армії [72, р. 221]. Наприклад, 1855 р. на вимогу полковника В. Вільямса – голови британської військової комісії в Анатолії – для служби у штабах турецьких фортець Ерзурум та Карс (як доукомплектування місії) були запрошені військові інженери, офіцери-артилеристи, які раніше служили в армії Ост-Індійської компанії [36, р. 35]. Цікаво, що за таким же принципом було

³² Цікаво, що в той період, в 1888 р. в Марокко прибула ще італійська військова місія (4 офіцери) під керівництвом підполковника Дж. Бреголи. Вони були призначені Військовим міністерством Італії, але місія складалася з офіцерів запасу. Статус резервістів для деяких країн дозволяв стверджувати що офіцери не були справжньою військовою місією. Султан країни Мулай Хасан дотримувався балансу сил, запросив італійську військову місію. Також, уряд Іспанії з 1889 р. наполіг прийняти участь в військової допомозі марокканцям, та у вигляді місії надіслав двох іспанських офіцерів-військових інженерів. Більше інформації: Simou B. L'apporto del l'Italia alleri forme militari in Marocco. *I rapporti tra Italia e Marocco nel XIX secolo. Dall'Italia a Tangeri, da Tangeri all'Italia.* Onelli F., Simou B., Monzali L. Napoli: Editoriale Scientifica, 2023. P. 109-158.

³³ Панування авторитету німецької армії у військової справі в Європі з 1871 по 1914 рр. розкриває високопрофесійне дослідження: Storz D. *Kriegsbild und Rüstung vor 1914. Europäische Landstreitkräfte vor dem Ersten Weltkrieg.* Berlin: Mittler & Sohn, 1992. 407 s.

сформовано групу британських офіцерів, яка в березні 1854 р. прибула до фортеці Сілістрії (ще до того, як фортецю взяли в облогу росіяни). Двоє представників місії, капітани Нейсміт і Батлер, раніше служили в армії Ост-Індійської компанії [6, р. 185]. У 1879 р. для формування елітного кінного підрозділу Тегеран, на прохання іранських військових, прибули лише російські кавалеристи [60, р. 71]. Тобто, в той час багато залежало від замовлення зі Сходу.

Важливим чинником був бойовий досвід. Багато французьких офіцерів були учасниками бойових операцій в Алжирі, Марокко чи оазах Сахари. Значна частина офіцерів-інструкторів (наприклад, делегований до Єгипту полковник І. Мірше, до Ірану – Броньяр) зналися на культурних особливостях регіону та володіли місцевими мовами [26, р. 38]. Британські офіцери часто мали досвід бойової служби в Індії, зазвичай, в лавах армії Ост-Індійської компанії. Таким чином, при наборі офіцерів у місію вітався бойовий досвід служби в ісламських або східних регіонах.

Як здійснювалася підготовка офіцерів місії? Важко розкрити всі тонкощі в підготовці європейських офіцерів до місій на Сході в досліджуваний період. Загальної схеми не існувало. Багато що залежало від політичної кон'юнктури в конкретний період. Багато питань щодо долі офіцерів вирішувалося по протекції. Так, коли 1824 р. організовували місію до Єгипту, перша ініціатива щодо її організації належала французькому підприємцю М. Турно, якого Мухаммед Алі делегував до Франції. М. Турно звернувся до генерала А. Д. Бельяра, який взяв на себе відповідальність за вербування місії [1, р. 237]. Генерал Бельяр залучив до організації генерала П. Буайє – ветерана походу Наполеона до Єгипту в 1798 р., який отримав дозвіл провести десять років на службі у віце-короля Єгипту [38, р. XIX]. Направлення місії у складі генерала П. Ліврона і 8 офіцерів отримало схвалення прем'єр-міністра Франції де Віллеля, до того ж Людовик XVIII, схвалив проєкт місії в повному обсязі [38, р. 21].

Лінгвістичне питання підготовки офіцерів місії. Згідно з джерелами та науковою літературою, під час відбору офіцера в місію зверталася увага на знання ним арабської або тюркської мов. Лейтенант Г. Роулінсон, направлений в 1833 р. у складі британської місії до Ірану, згадував: «Було важливо, щоб офіцери, яких надсилали на цю службу, знали перську мову<...> лейтенант Роулінсон, чий лінгвістичні здібності були добре відомі, без сумніву, мав значну перевагу під час відбору» [34, р. 36]. Під час відбору в місію французьких і британських офіцерів вітався і факт служби на Сході, який розцінювався як досвід, корисний для роботи в регіоні. Так, упродовж 30–50-х рр. XIX ст. більшість британських офіцерів до служби у скерованих військових місіях до Ірану та Османської імперії служили в армії Ост-Індійської компанії. Згадаймо, що делегований в Анатолію у складі британської місії 1854 р. полковник В. Вільямс служив із 1841 р. в османському арсеналі Константинополя, згодом

його направили в комісію з розмежування османсько-іранського кордону в 1847-1848 рр., бо він відмінно знав регіон. Цей досвід і слугував причиною призначення В. Вільямса головою британської місії в Анатолію в 1854 р. [36, р. 2].

За словами свідка військових дій Британії в Судані в 80–90-ті рр. XIX ст. В. Черчилля (на той момент – офіцера британської армії), знання арабської мови суттєво допомагало службі в регіоні. Він згадував долю відомого офіцера місії Г. Кітченера: «В експедиції по Нілу 1885 р. арабська мова знову допомогла йому [Кітченеру] вийти на перший план» [64, р. 95]. Але варто зауважити, що в досліджуваній період спеціальних центрів із мовної підготовки офіцерів, яких готували до місії, не існувало.

Начальники військових місій та військове лідерство. Важливим чинником успішної діяльності місії були лідерські якості керівника місії. Так, успішну діяльність групи британських офіцерів в Анатолії спричинила як оперативність реагування керівного кабінету Британії на складні виклики під час Кримської війни, так і особисті риси полковника В. Вільямса. Не останню роль зіграла його багаторічна служба в близькосхідному регіоні. З 1841 р. Вільямс постійно перебував у регіоні з різними завданнями. Досвід служби в Османській імперії допоміг офіцеру організувати ефективну діяльність військової місії на Кавказі в 1854-1855 рр. Варто згадати і про слабких керівників місій: полковника Пассморі – начальника британської місії в Ірані в 1834 р. і майора Буасье – в Тегерані [35, р. 99].³⁴

Аналіз документів означеного періоду свідчить, що керівник військових професіоналів на Сході, крім особистих рис характеру та професійної підготовки, повинен мати відмінні дипломатичні здібності і вміння знаходити спільну мову під час конфлікту в колективі, конфлікту з місцевою владою. Прикладом, може бути невдача на полі бою поблизу Нісіба в 1839 р. за участю пруських військових – Г. фон Мольтке і фон Мюльбаха. Це говорить про ще одну важливу особливість діяльності європейських військових консультантів – не готовність османських генералів чути поради професіоналів. Турецький командував повністю ігнорував поради європейських офіцерів. Османським командирам заважало почуття гордості за славетне минуле [15, р. 202].

Питання комунікації. Необхідно звернути увагу на адресатів комунікації начальників місій. Зазвичай, це були голови військового відомства і політичні лідери країн, які делегували місії. Звіти були детальними та педантичними і стосувалися вони не лише військових питань, а й проблем політичного життя,

³⁴ Учасник місії лейтенант Д. Пишон щодо протистояння в колективі згадував: «Появились две партии, противостоящие друг другу поведением <... > Господа Буасье, командир, Феррье, Бюссьер и тот Полино, ... составили вторую часть. Эти господа, в особенности Феррье, человек, потерявший репутацию и долг, встали на сторону русских, господствующих в Персии» [35, р. 99].

культурних, фінансових, економічних та інших аспектів країни, де працювали європейські офіцери. З листування можна побачити особливості військової думки національних шкіл. Пруські місії організував Генеральний штаб, французькі – військова адміністрація. Французи, зазвичай, мали більше простору для особистої ініціативи. Британські місії мали повний контроль безпосередньо політичної влади над військовими.

Кар'єра офіцерів місії. Серйозним аргументом у бажанні офіцерів потрапити до місії з метою служби в ісламській країні було кар'єрне питання. Влада різних країн ставилися до цього по-різному. Наприклад, британська влада зверталася до османських керівників із проханням про підвищення звань офіцерам місії. З цієї причини офіцери-англійці, делеговані в армію османів, отримували на один, а то і на два чини військового звання вище британського [36, р. 4]. Утім це були особливості організації служби кожної країни. Так, наприклад, французькі офіцери, зі складу місії в Тунісі, не хотіли бути делегованими до ісламської країни через уповільнення кар'єрного зростання у Франції відповідно до армійських законів [27, р. 292]. До того ж, служба в місії вважалася гарним кар'єрним досвідом. Багато офіцерів, які проявили себе як компетентні командири, військові та професіонали, надалі зробили кар'єру у збройних силах і політиці. Достатньо згадати біографію французького офіцера з місії в Тунісі Е. Кампенона, який став військовим міністром у Франції [27, р. 328], або біографію полковника В. Вільямса, якому були довірені високі посади у британській армії. Згадаймо також долю одного зі знаменитих офіцерів місій до Османської імперії – капітана Г. фон Мольтке, – який згодом став начальником Генерального штабу Німеччини. Утім далеко не всі офіцери місій мали таке кар'єрне зростання. Навіть вищезгадані офіцери роками перебували в ісламських країнах на одній і тій же посаді. І багато хто з них вважав службу у місії як кар'єрний застій.

Звісно, матеріальний зиск і можливість заробити під час служби на Сході теж були сильним стимулом долучитися до місії. Проте найчастіше через низьку фінансову дисципліну і систематичне затримування виплат грошового забезпечення офіцери не отримували в повному обсязі виплати, що нерідко і було причиною розриву контрактів, як, наприклад, це було в Ірані з французькою місією в 1842 р. [27, р. 289], або в Тунісі в 1864 р., де через фінансовий крах країни місію офіцерів із Франції було згорнуто [41, р. 326; 4, р. 24].

Офіцери місії та військова освіта в арміях ісламського Сходу. Створення системи військової освіти в досліджуваній період стало однією з головних завдань військової модернізації на ісламському Сході. Еліти східних країн доклали певних зусиль для запрошення військових місій саме з цією метою. В Єгипті в 1824 р. з метою підготовки кадетів був створений штабний коледж, який вважався одним з кращих навчальних закладів Мухамеда Алі [5, р. 180]. У 1825 р. відкривається військова школа в Каїрі, в якій навчальний процес

організували офіцери з місії генерала П. Буайє [1, р. 242]. У 1846 р. на прохання Порти до військової академії Харбійє було направлено офіцерів із французької та пруської армій [49, р. 25]. У 1851 р. до навчального закладу Тегерана – Дар ул-Фунун для підготовки військовослужбовців прибули австрійські офіцери [51, р. 68].

Після закінчення війни з Росією в 1856 р., османська армія опинилася в стані кризи. Однією з причин якої був низький професійний рівень офіцерського корпусу [72, р. 221]. З метою поліпшення якості освіти знову були покликані французькі офіцери для роботи у військову академію османської армії [44, р. 400]. Аналогічна тенденція спостерігалася і в Каїрі. Одне з головних завдань французької місії на чолі з полковником І. Мірше, направленої в 1864 р. до Єгипту, було створення якісної військової освіти [26, р. 146]. У військовій пресі досліджуваного періоду вказується: «До 1864 р. існувала одна військова школа <...> за участю французької військової місії, засновано цілу систему військово-навчальних закладів, до того ж кожне училище відповідає особливій спеціалізації <...> і підпорядковане Мірше-бею, тобто, французькому полковникові генерального штабу Мірше» [43]. Подібні спроби реформ військової освіти відбувалися і в Тунісі, де французькі офіцери де Таверн та Е. Кампенон упродовж багатьох років, з 1847 до 1864 рр., очолювали військову академію країни в Бардо [41, р. 329].

Експорт зброї і військові місії. У європейських столицях розуміли користь для своєї країни від діяльності військових професіоналів в ісламських країнах. Багато в чому це було пов'язано з продажем зброї з країн, які направляли місії. Закупівлі, як правило, зі своєї країни любували інструктори. Про ці факти відомо зі службових документів, зокрема з листування генерала П. Буайє в Єгипті у 20-ті рр. XIX ст. Керівник місії доповідав генералу Бельяру: «[я] попросив Пашу привезти з Франції зброю<...>, полковнику Рею було доручено укласти контракт на поставку 10 000 рушниць» [41, р. 129]. Закуповували французьку зброю і для османської армії. Так, у доповідній військового агента в Константинополі полковника Остен-Сакена від 26 квітня 1853 р. зазначається: «Я дізнався, що 2000 рушниць такого типу було доручено придбати капітану Маньяну, і вони мають прибути найближчим часом до Константинополя на пароплаві» [45, арк. 1]. Статистика поставок зброї з Австро-Угорщини свідчить про те, що після прибуття місії з Відня 1879 р. масштаби поставок австрійської зброї і боєприпасів до Ірану збільшилися. Було поставлено 10 тис. гвинтівок Верндля М 77 з 3 млн. патронів, 5 тис. карабінів Верндля М 77 з 1 млн. патронів і 1,5 тис. револьверів (система Гассера) з півмільйоном патронів [51, р. 154]. І така ситуація у XIX ст. була в багатьох країнах ісламського Сходу. Як правило, переважав принцип: чия місія, того й зброя. Більш того, під контроль земляків офіцерів місії, як правило, підпадало виробництво озброєння в ісламській країні. Наприклад, у 1858 р. єгипетська влада найняла відомого французького експерта з балістики полковника К. Мінье, який заснував у Каїрі фабрику для

виробництва нарізних рушниць. Як результат, вже в 1860 р., Єгипет виробив 80 тис. нарізних ручниць [18, р. 24]. Французькі інженери Распаррі та Біно-Далиньї працювали і на туніському арсеналі [41, р. 311]. Франко-пруська війна 1870-1871 рр. вплинула на виробництво власної зброї, та закупівлю зброї. Американські генерали Т. Мотт та Ч. Стоун, старші іноземні радники хедива Ісмаїла в 1870-ті рр. лобювали купівлю американської зброї [17, р. 47;74].

Шпіонаж і військові місії. Детальна інформація про країну й армію, куди делегувалися інструктори, систематично зазначалася в документах, які подавалися як інструкції офіцерам місії. Зокрема це підтверджує службове листування голови французької місії 1824 р. генерала П. Буайє з його паризьким куратором генералом А. Д. Бельяром. В інструкції британського командувача барона Реглана, яка була подана полковнику В. Вільямсу 24 серпня 1854 р. на передодні місії в Карс, зазначалося, що йому необхідно «...спробувати з'ясувати, шляхом ретельного особистого спостереження, її [армії османського маршала] дійсний склад, чисельність, яку кожен рід військ може вивести на поле бою, відрізнити регулярні війська від іррегулярних, стан зброї...» [36, р. 6]. А за повідомленням марокканської дослідниці Б. Сіму, найповніша і найдетальніша інформація щодо проведення реформ у країні та в армії надходила до Парижа з Марокко саме від офіцерів французької військової місії [28, р. 26].

Дипломати та офіцери – проблеми взаємовідносин. Найважливішим питанням в діяльності військових місій була їхня взаємодія з представниками офіційної дипломатії країни-метрополії. Протягом усього досліджуваного періоду саме дипломатам, які перебували в ісламській країні, завжди доручали контроль над місією. Це було чіткою вимогою європейського уряду країни, який делегував цю місію. Необхідно зазначити, що офіцери місії не були самостійні, а дипломати були попередньо проінструктовані своїми урядами щодо процесу контролю над місіями. Однак нерідко виникали конфлікти між дипломатами та офіцерами місії. Так, у 1826 р. у зв'язку з інтригами всередині французької військової місії діяльність французького консула в Єгипті Б. Дроветті було поставлено під загрозу. Один із офіцерів місії попередив Мухаммеда Алі про ймовірне французьке вторгнення до Єгипту та нібито шпигунські цілі військові місії. Інтрига призвела до розвалу французької військової місії та відставки з єгипетської служби більшості офіцерів [1, р. 241]. Цікаво, що багато авторів трактують скандал по-різному, проте всі сходяться на думці, що інтриги французьких офіцерів місії П. Буайє спричинили зменшення французького впливу в країні. Французький консул в Єгипті Б. Дроветті скаржився: «Буайє знищив двадцять років [Дроветті] власної «роботи, поневірянь»» [1, р. 242]. Схожа ситуація була в Ірані, коли голова британської військової місії полковник Пассмор саботував політичні рішення дипломатів з Лондона через особисту образу, оскільки не сприйняв рішення щодо призначення ще одного офіцера в Іран – підполковника Г. Ліндсея-

Бетьюна [73, р. 34]. Необхідно зазначити, що конфліктів між дипломатами та офіцерами було багато, і відповідно чинник людських взаємовідносин між офіцерами і дипломатами впливав на долю практично будь-якої місії у досліджуваній нами період. Але було і навпаки. У 1869 р. хедив Єгипту Ісмаїл скаржився, що офіцери французької місії, коли перейшли на службу хедиву, «фактично підкорялися наказам французького військового міністра» [18, р. 58].

Суперництво на полі інструкторської діяльності. У діяльності військових інструкторів постало питанням щодо суперництва між європейськими країнами. Протягом усього XIX ст. у багатьох країнах, зазвичай, паралельно працювало декілька військових місій. Так було в 1879 р. в Тегерані, коли паралельно з австрійською місією почала діяти ще й російська [60, р. 71]. У Єгипті ж у 60-ті рр. XIX ст. хедив Ісмаїл, маючи в країні французьку військову місію, таємно розпочав перемовини щодо залучення американських офіцерів для навчання єгипетської армії [18, р. 55]. У Марокко та Тунісі також втілювались у життя плани щодо наявності в країнах кількох місій європейських військових фахівців. Ідея місцевої влади була проста – протиставити одну місію іншій та уникнути залежності від монополії європейських військових з однієї країни.

Особливої уваги в нашому дослідженні потребують конфлікти під час діяльності міжнародної військово-поліцейської місії в Східній Румелії, підконтрольній Порті. Участь офіцерів-інструкторів різних національностей у створенні військових формувань болгарського населення виявилася результатом політичних дій, вчинених Росією на Берлінському конгресі 1878 р. Офіцерський корпус міліції Східної Румелії став багатонаціональним. У дипломатичних джерелах того часу вказувалося: «...полковник Бартвік, колишній капітан британської армії, виступає в ролі інспектора жандармерії, барон Тубенендю-Мануар був начальником штабу [міліції] у Східній Румелії» [76, Blatt. 1].³⁵ Для з'ясування статуту міліції й жандармерії були залучені міжнародною комісією англійський генерал Діксон і французький капітан Торсі [77, с. 88]. Загалом, в 1880 р. у румелійській міліції було 122 офіцера, з них 57 – іноземців (не болгар), зокрема 46 росіян [77, с. 74]. Підтверджує складнощі діяльності військових інструкторів у Румелії й лист австро-угорського дипломата Каллая, що перебував у цей період у регіоні. Дипломат описує такий конфлікт: «керівництво військовими справами в Східній Румелії <...> генерал Штрекер має більш-менш вплив на російського капітана Екка,³⁶ якого він використовував як військового радника. Однак поведінкою російських

³⁵ Архівний документ з історії діяльності міжнародної військово-інструкторської місії в Східній Румелії в 1880-х рр. (З архіву: Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amtes) люб'язно наданий німецьким дослідником Олівером Штейном (Oliver Stein). На цей час доктор філософії Олівер Штейн є куратором музею Баварської армії в м. Інгольштадт.

³⁶ Капітан Е. В. Екк – офіцер Генерального штабу російської армії виконував обов'язки військового агента (аташе) в столиці Східної Румелії – Філіппополь.

офіцерів, що служили в міліції Східної Румелії, і особливо результатів розслідування, проведеного в Гірджалі (Кирджалі),³⁷ генералові було наказано очистити офіцерський корпус міліції від неприйнятних російських елементів і це викликало в нього напруженість зі своїми росіянами» [76, влatt. 1]. Боротьба між державами продовжувалась скрізь. У 1883 р., в Румелії, з поновленням контрактів, російських офіцерів залишилося 17 у міліції й 4 у жандармерії [25, с. 92]. Тобто ми бачимо тенденцію до зменшення російського впливу на румелійську міліцію в той час.

Вплив ісламського чиннику на діяльність місії. Серйозним культурним питанням щодо взаємовідносин офіцерів місії з владою, військовими, населенням східних країн був ісламський чинник. Іслам – найважливіший культурний, політичний та традиціоналістський фундамент країн регіону. У той час ісламська культура вимагала від уряду та лідера країни надання з боку улемів дозволу на реформи та діяльність іновірців у країні. Так було, наприклад, у Марокко в 1877 р., коли султан Хасан I просив муфтіїв офіційно схвалити діяльність французьких військових у країні [28, р. 105].

Без сумніву, те, до чого найменше були готові європейські військові фахівці в ісламських країнах Близького Сходу, так це до культурних відмінностей між християнським світом та ісламським Сходом. Культурні відмінності сприяли нерегулярності фінансових виплат, не обов'язковості виконання інструкції та статутів, зневаги до іновірців – ось далеко неповний перелік проблем, з якими зіштовхувалися європейські офіцери в арміях Сходу.

Суттєвий вплив на процес діяльності місій мав освітній рівень населення в ісламських країнах XIX ст. Так, невігластво, забобони і банальні лінощі з боку військових країн ісламу постійно супроводжували і ускладнювали діяльність європейських офіцерів у їхній непростій місії на Сході.

Часто, як це було, наприклад, в Ірані та Марокко в середині XIX ст., влада вимагала змінити європейський костюм на мусульманський [28, р. 135]. Використання арабської чи тюркської мов військовими інструкторами віталось місцевими офіцерами і солдатами, оскільки вважалося, що інструктор, говорячи місцевою мовою, з повагою ставиться до звичаїв країни.

Отже, дотримання ісламських норм поведінки, використання назв місцевих військових звань та військової форми армії європейськими офіцерами під час виконання їх службових обов'язків вважалося як прояв поваги до ісламських традицій країни. Так, полковник британської служби В. Вільямс став 1855 р. мюширом³⁸ османської армії згідно з рішенням султана Абдул-Меджида I. У

³⁷ У 1881 р. спалахнуло повстання в багатому Кирджаліському окрузі, населеному помаки, тобто болгарями-мусульманами. Для придушення повстання було кинуте три дружини румелійської міліції. Повстання було швидко придушене, але при цьому троє з офіцерів дозволили собі награбувати відоме кількість худоби [Экк Э.В. От Русско-турецкой до Мировой войны. Воспоминания о службе 1868–1918. М.: Кучково поле. 2014. 576 с., с. 88].

³⁸ За європейською класифікацією османське звання мюшир прирівнювалося до звання маршала.

1882 р. головнокомандувач створеної британськими інструкторами нової єгипетської армії та керівник місії генерал Е. Вудс став сирдаром [64, р. 52]. Необхідно зазначити, що в досліджуваній період європейська влада вимагала для підняття престижу своїх військових інструкторів підвищувати чин офіцера на один, або навіть на два рівні [36, р. 31].

Перші випадки участі офіцерів військових місії у внутрішній боротьбі в країнах регіону. Військові місії на Сході використовувалися місцевими правителями для політичної стабілізації у питаннях утримання влади. Так, у 1834 р. британська влада за допомогою офіцерів військової місії збройним способом вирішила питання престолонаслідування [73, р. 35]. У Єгипті в 1867 р. силою було вирішено конфлікт влади із будівельниками каналу. Військово-поліцейську операцію з умиротворення робітників, на прохання хедива Єгипту Ісмаїла, очолив голова французької військової місії – полковник І. Мірше [26, р. 144]. У 1864 р. у Тунісі офіцери французької місії разом із французьким флотом брали участь у стабілізації політичної ситуації у країні [41, р. 326].

Наведені приклади показують готовність керівної еліти Британії та Франції в ХІХ ст. використовувати військових зі складу місії для підтримки силових стабілізаційних дій контролю над політичною ситуацією в ісламських країнах. У подальшому місії були використані з метою розбудови колоніальних військ.

Місії один з факторів вестернізації Сходу. Офіцери військових місій європейських країн на ісламському Сході стали символом вестернізації. Вони були необхідні для організації ефективних реформ. Без них через низький професійний рівень місцевим військовим неможливо було опанувати нову зброю, методику навчання командирів за європейськими військовими правилами. Офіцери місії робили багато для покращення ставлення ісламських командирів до солдатів, покращення побуту підлеглих та боротьби з корупцією, яка часто панувала в регіоні.

Воєнно-морські місії. Згадаймо інструкторську діяльність європейців на флоті. У досліджуваній період лідерами в організації військово-морської служби в ісламських країнах були британці [52, р. 129]. Незважаючи на успіхи французьких моряків на службі в єгипетському і туніському флотах, в османському флоті з 40-х рр. ХІХ ст. британські офіцери міцно обійняли посади військових інструкторів. Вони керували освітнім процесом у стамбульській морській школі. Адмірала османської служби – колишні офіцери британського флоту А. Слейс і А.Ч. Хобарт – стали головними військовими консультантами османських моряків у 50–80-ті рр. ХІХ ст. [52, р. 131].

Підсумовуючи діяльність місій, можна зазначити, що, незважаючи на уявну різницю досягнень у галузі військових перетворень, досліджуваній нами період не став епохою створення боєздатних армії в ісламському світі. Низький рівень професіоналізму, а найчастіше і невігластво командирів ісламських армій у військовій галузі призводило до марних результатів діяльності європейських

офіцерів. Ще складніше було з найвищим командним складом ісламських армій. Часто, як це було, наприклад, в арміях Ірану, Тунісу, Марокко, Османської імперії, протягом означеного періоду, саме генералітет блокував військові перетворення через консервативні політичні та релігійні погляди. Так, навіть герой османської оборони Плевни 1877 р. був противником нових реформ армії імперії, виступаючи проти допомоги європейських інструкторів [9, р. 187].

Поруч із цим, суттєвий фактор ефективності діяльності місії був залежним від часу діяльності та чисельності офіцерів колективу європейських військових.³⁹ У середньому, в означений час більшість місії виконувала обов'язки 2–3 роки в складі близько 2–12 військовослужбовців.⁴⁰ Цього складу і цього терміну не вистачило для суттєвого впливу на боєздатність армії Сходу. Звичайно, було ще багато політичних, економічних та культурних факторів, що впливали на діяльність військових професіоналів з армій Європи.

Водночас, крок за кроком, згідно з тими чи іншими чинниками, бойові можливості армій Близького Сходу та Північної Африки покращувалися. Впливовим рушієм військових реформ були, звичайно, європейські військові професіонали, які проходили службу у складі військових місій.

В історичній ретроспективі часто військові місії були тим першим кроком у перетворенні місцевих збройних сил на підконтрольну новій колоніальній адміністрації армію. Надалі так і сталося наприкінці XIX ст. у французькому Марокко, Тунісі та британському Єгипті були делеговані військові місії французької та британської армії з метою формування підконтрольних мітрополії збройних сил, що склалися з ісламських солдатів та молодших командирів.

³⁹ З метою оцінки ефективності діяльності військових професіоналів з Європи у визначений час порівнюємо з чисельністю військовослужбовців місії що допомагали Османській імперії в Першій світовій війні 1914-1918 рр. Найбільш масштабна місія під керівництвом генералів О. Лимана фон Сандерса та фон Гольца діяла протягом 1913-1918 рр. Фактор активності місії з Німеччині в 1882-1918 рр. сприяв поліпшенню підготовку воєнно-політичної співпраці між країнами. У серпні 1916 р. на території Османської імперії перебувало близько 640 німецьких офіцерів і 5900 німецьких солдатів. Близько тисячі з них були постійно призначені для оборони Дарданелл. Реальна бойова чисельність німців була мінімальною: було вісім кулеметних загонів, один артилерійський навчальний загін, сім важких артилерійських батарей, шість авіаційних загонів призначені для допомоги турецькій армії. Безумовно, найціннішим внеском, який Німеччина зробила в турецькі військові зусилля, була її постійна готовність надати висококваліфікованих офіцерів Генерального штабу для допомоги турецьким штабам. Особливе значення мали дві спеціальні залізничні роти і два спеціальні загони залізничного зв'язку, які німці відправили на допомогу туркам в упорядкуванні їх неефективних залізничних операцій [75, р. 231].

⁴⁰ Стосовно чисельності складу місії, на наш погляд від 2–3 військовослужбовців колектив можливо вважати військовою місією. Напрями діяльності можуть бути: інженерні, зброярські, інструкторські, консультаційні та з метою викладацької діяльності за призначенням.

Висновком нашого дослідження може бути таке твердження: офіційно делеговані військові місії європейських держав у країни ісламського Сходу в XIX ст. мали головним своїм завданням поширювати вплив своєї країни на всі сфери держави, в якій вони працювали. Це стосувалося і військової справи, і постачання зброї, і культурного впливу на світогляд як національної еліти, так і ісламського війська. Також важливим завданням офіцерів був збір максимального обсягу інформації про країну, в якій вони перебували. Таким чином, європейські військові місії в ісламських країнах у досліджуваній період насамперед були провідниками колоніальної політики метрополії.

Список використаних джерел та літератури

1. Ridley T. Ronald. Napoleon's Proconsul in Egypt: The Life and Times of Bernardino Drovetti. London: The Rubicon Press, 1998. 372 p.
2. Porch D. The March to the Marne The French Army 1871-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 294 p.
3. Moreau O. La Réforme Par Le Haut: Experimentation De La Réforme De L'armée Dans Le Monde Musulman Méditerranéen. *Oriente Moderno. Nuova serie*, 2004, Anno 23 (84), P. 111-142.
4. Moreau O. Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers*. 2017. 2 (N° 396-397), P. 11-29.
5. Fahmy K. All the Pasha's Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt. The American University in Cairo Press Cairo New York, 1997. 330 p.
6. Badem C. The Ottoman Crimean War (1853-1856). Leiden: Brill, 2010. 432 p.
7. Wallach J. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preuisch-deutschen Militar missionen in der Turkei 1835-1919. Dusseldorf, 1976. 326 s.
8. Aksan V. The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged. NewYork: Taylor & Francis Croup. 2022. 372 p.
9. Erickson E., Uyar M. A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk. ABC-CLIO. History, 2009. 379 p.
10. Levy A. Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*. 1971. No. 2. P. 21-39.
11. Uyar M., Varoglu K. The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society*. Vol. 35 Number. 1. 2008. P. 180-202.
12. Ozavci O. Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864. Oxford: Oxford University Press, 2021. 401 p.
13. Cronin S. Building a new army: military reformin Qajar Iran. *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*. R. Farmanfarmaian. NewYork: Routledge Edited. 2008. P. 47-87.
14. Potts D.T. A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826. Mage Publishers, 2022. 430 p.
15. Kamissek C. Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870). Frankfurt/NewYork, 2018. 419 s.
16. Stein O. The Moltke Myth in German-Turkish relation. *History Compass*. 2019. Vol. 17. Issue. 7. P. 3-11.
17. Dunn J. The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. D. Stocker Jr. and J. A. Grant. Westport CT: Praeger, 2003. P. 1-25.
18. Dunn J. Khedive Ismail's Army. London: Routledge, 2005. 264 p.

19. Dunn J. Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton. London: Routledge, 2008. P. 175–187.
20. Dunn J. Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*. 2021. Vol. XII. 1. P. 274–283.
21. McGregor A. J. A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War. Connecticut London: Westport, 2006. 312 p.
22. Stoker D. The history and evolution of foreign military advising and assistance, 1815–2007. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization, 1815–2007*. London: Routledge. Taylor & Francis Group, 2007. P. 1–11.
23. Köremezli İ. Ottoman war on the Danube: state, subject, and soldier (1853–1856). A Ph.D. Dissertation. Bilkent University, 2013. 380 p.
24. Lambert A. The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853–56. 2011. 396 p.
25. Gök H. Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834–1883). Doktora tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 2005. 212 s.
26. Furia D. Le General Mircher (1820–1878). Temoignages sur ses missions en Orient, au Sahara, en Egypte–l'acaptivité en 1870–71 –les débuts de la IIIe République. Paris: l'Harmattan, 2008. 299 p.
27. Brown C. The Tunisia of Ahmad Bey, 1837–1855. Princeton: Princeton University Press, 1975. 430 p.
28. Simou B. Les réformes militaires au maroc de 1844 à 1912. Rabat: Université de Mohammed V, Faculté des lettres et des sciences humaines, 1995. 528 p.
29. Seewald B. Karl Wilhelm von Heideck. Ein bayerischer General im befreiten Griechenland (1826–1835). München: Oldenbourg, 1994. 316 s.
30. Гросул В.Я. Россия и формирование регулярных армий Молдавии и Валахии. *Вопросы истории*. 2001. № 5. С. 141–146.
31. Georgescu M. La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*. 2006. No. 244. P. 30–37. URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832>
32. Татић У. Иполит Монден у Србији. Првиборавак (1853–1855). *Војноисторијски гласник*. 2013. № 1. С. 71–80.
33. Татић У. Иполит Монден у Србији. Другиборавак (1861–1865). *Војноисторијски гласник*. 2014. № 1. С. 59–84.
34. Rawlinson G. A memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson. London, New York: Longmans, Green and Co. 1898. 432 p.
35. Pichon J. Journal d'une mission militaire en Perse (1839–1840), par le lieutenant Jules Pichon. Communication de M. Camille Couderc. L. Gougy, 1900. 131 p.
36. Lake A. Narrative of the Defence of Kars: Historical and Military from Authentic Documents and from Notes Taken by the Several Officers Serving on the Staff of Her Majesty's Commissioner with the Ottoman Army in Asia Minor. London: R. Bentley, 1857. 344 p.
37. Slade A. Turkey and the Crimean war: a narrative of historical events. London: Smith Elder, 1867. 503 p.
38. Belliard A.D., Boyer P. Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer. Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1923. 140 p.
39. William F.W. The Siege of Kars 1855 Defence and Capitulation Reported by General Williams. Tim Coates. Lazy Letters Books, 2000. 370 p.
40. Moltke H. von. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835–1839. Berlin: E.S. Mittler, 1841. 444 s.
41. Marty P. Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis*. 1935. No. 22. P. 309–346.
42. Глиноецкий Н. Военное обозрение. *Военный сборник*. № 10. 1859 URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XIX/1840-1860/VS/1859_10.htm

43. Мосолов Н. Очерк вооруженных сил Египта. *Военный сборник*. № 5. 1870. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Egipet/XIX/1860-1880/Mosolov_N/text1.htm
44. Чайковский А. Несколько слов о турецких военных школах и о корпусе офицеров турецкой армии. *Военный сборник*. 1876. № 12. С. 399-410
45. Донесение русского военного агента в Константинополе полковника Остен-Сакена о закупке во Франции турецким правительством оружия для формируемых егерских рот. 26 апреля 1853 г. *Российский государственный военно-исторический архив*. Ф. 450. Оп. 1. Спр. 53. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1840-1860/Osten_Saken/dones_26_04_1853_II.htm
46. Shaw J.S. Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807. Massachusetts: Harvard University Press Cambridge, 1971. 549 p.
47. Fighting Techniques of the Colonial Era: 1776-1914 Equipment, Combat Skills and Tactics. S. Anglim, R.B. Bruce, P.G. Jestice, S. Reid, R.S. Rice, F.C. Schneid. New York: St. Martin's Press, 2009. 256 p.
48. Quintin B. Moltke and his Generals: A Study in Leadership. Solihull, West Midlands: Helion & Company Limited, 2015. 304 p.
49. Eser G. Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876). İstanbul Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2005. 168 s.
50. Sleman R. Tanzimat Döneminde Osmanlı-Fransa Askerî İlişkileri Ottoman Empire-France Military Relations During the Tanzimat Era. *Esam Journal of Economic and Social Research*. Cilt 2. Sayı 1. 2021. S. 1-29.
51. Slaby H. Bindenschild und Sonnenlöwe: Die Geschichte der österreichisch-iranischen Beziehungen bis zur Gegenwart. Wien. 2010. 410 s.
52. Bedirhan Y., Atabey F. Osmanli Bahriyesi'nde Yabancı Danişmanlar (1808-1918). *Turkish Studies – International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 8/5. Spring. 2013. P. 127-139.
53. Firges W. P. French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798. Oxford: Oxford University Press, 2017. 278 p.
54. Фалько С. А. Діяльність європейських військових місій в ісламських країнах Азії та Північній Африці (остання чверть XVIII – перша третина XIX ст.). *Проблеми всесвітньої історії*. 2024. № 1(25). С. 7-50.
55. Gouttman A. La guerre de Crimée 1853-1856: La premiere guerre moderne. Paris: Perrin, 2003. 438 p.
56. Troubetzkoy A.S. A Brief History of the Crimean War: History's Most Unnecessary Struggle. New York: Carroll & Graf, 2006. 334 p.
57. Harris S. M. British military intelligence in the Crimean War, 1854-1856. London: Humanities, Politics & International Relations, 1999. 182 p.
58. Aksan V. The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged. New York: Taylor & Francis Group, 2022. 372 p.
59. Stevenson R. Beatson's Mutiny the Turbulent Career of a Victorian Soldier. London: Bloomsbury Publishing, 2015. 424 p.
60. Karvar A. La Reforme De L'état Et La Modernisation De L'armée Persane Au 19 e Siecle: Un Processus Inachevé. *Oriente Moderno. Nuova serie*. 2004. Anno 23 (84). P. 67-83.
61. Arboit G. Le renseignement d'intérêt militaire sous le Second Empire: l'exemple du Levant. *Note Historique* N°23 Février 2009. URL: <https://cf2r.org/historique/le-renseignement-d-interet-militaire-sous-le-second-empire-l-exemple-du-levant/>
62. Ben-Srhir K. Britain And Military Reforms In Morocco During The Second Half Of The Nineteenth Century. *Oriente Moderno. Nuova serie*. Anno 23. (84). 2004. P. 85-109.
63. Дончев А. Командният състав на Източнорумелийската милиция. *България, българите и Европа – мир, история, съвремие*. 2013. Том 6. С. 168-178.

64. Churchill W. The river war: an historical account of the reconquest of the Soudan. London: Longmans Green and Co, 1902. 496 p.
65. Sater. F. William The impact of foreign advisors on Chile's armed forces, 1810-2005. *Military Advising and Assistance: From Mercenariesto Privatization 1815-2007*. Edited by D. Stoker. Londra: Routledge, 2008. P. 26-41.
66. Bullick L. Pouvoir Militaire Et Societe Au Perou Aux XiXe Et XXe Siecles. Paris, 2000. 350 p.
67. Masaya N. Les missions militaires francaises au Japon entre 1867 et 1889. These de doctorat del'Universite Sorbonne: Paris. Universite Sorbonne, 2018. 466 p.
68. Griffith P. Military thought in the French army, 1815-51. NewYork: Manchester University Press, 1989. 237 p.
69. Gudrun P. The Russian Army and foreign wars 1859-1871. PhD thesis, London School of Economics and Political Science, 1999. 208 p.
70. Scott W. Lackey The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff. Westport: Greenwood, 1995. 253 p.
71. Wagner R. Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offiziere nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugs 1838 und des Syrischen Krieg 1839. Berlin: A. Bath, 1893. 321 s.
72. Uyar M. The Ottoman officer corps and the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*. Edited by Candan Badem. London: Routledge, 2022. P. 212-223.
73. Griffiths J. The British role within Qajar dynastic succession. Master's Thesis, Faculty of Humanities. Manchester: University of Manchester, 2011. 69 p.
74. Фалько С.А. Поставки зброї з Європи та США в країни Азії (друга пол. XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз. *Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. Т. 30. (4). 2018. С. 19-31.
75. Erickson E. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study. London: Praeger Security International, 2007. 252 p.
76. Russische Offiziere in Ostrumelischer Miliz 1880. *Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amts*. R. 13225. 3. B. 1.
77. Овсяный Н.Р. Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877–78–79 гг. СПб.: Изд-во Военно-исторической комиссии Главного Штаба, 1904. 175 с.

References

1. Ridley, T. (1998). *Ronald. Napoleon's Proconsul in Egypt: The Life and Times of Bernardino Drovetti*. London: The Rubicon Press. [In English].
2. Porch, D. (1981). *The March to the Marne The French Army 1871-1914*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
3. Moreau, O. (2004). La Réforme Par Le Haut: Experimentation De La Réforme De L'armée Dans Le Monde MusulmanMéditerranéen. *Oriente Moderno. Nuova serie*. Anno. 23 (84). pp. 111-142. [In French].
4. Moreau, O. (2017). Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers*. 2 (N° 396-397), pp. 11-29. [In French].
5. Fahmy, K. (1997). *All the Pasha's Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*. The American University in Cairo Press Cairo New York. [In English].
6. Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden: Brill. [In English].
7. Wallach, J. (1976). *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preuisch-deutschen Militär missionen in der Türkei 1835-1919*. Dusseldorf. [In German].
8. Aksan, V. (2022). *The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged*. New York: Taylor & Francis Group. [In English].

9. Erickson, E., Uyar, M. (2009) *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*. ABC–CLIO. History. [In English].
10. Levy, A. (1971). Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*, 2, pp. 21-39. [In English].
11. Uyar, M., Varoglu, K. (2008). The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society* Vol. 35 Number. 1. pp. 180-202. [In English].
12. Ozavci, O. (2021). *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
13. Cronin, S. (2008). Building a new army: military reform in Qajar Iran. *War and Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present*. By Roxane Farmanfarman Copyright New York: Routledge Edited. pp. 47-87. [In English].
14. Potts, D.T. (2022). *A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826*. Mage Publishers. [In English].
15. Kamissek, C. (2018). *Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870)*. Frankfurt/New York. [In German].
16. Stein, O. (2019). The Moltke Myth in German-Turkish relation. *History Compass*. Vol. 17. Issue. 7. pp. 3-11. [In German].
17. Dunn, J. (2003). The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. D. Stocker, Jr. and J. A. Grant. Westport CT: Praeger. pp. 1-25. [In English].
18. Dunn, J. (2005). *Khedive Ismail's Army*. London: Routledge. [In English].
19. Dunn, J. (2008). Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton. London: Routledge. pp. 175-187. [In English].
20. Dunn, J. (2021). Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*. Tom XII. 1. pp. 274-283. [In English].
21. McGregor, A.J. (2006). *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. Connecticut London: Westport. [In English].
22. Stoker, D. (2007). The history and evolution of foreign military advising and assistance, 1815-2007. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization, 1815-2007*. London: Routledge. Taylor & Francis Group, pp. 1-11. [In English].
23. Köremezli, İ. (2013). *Ottoman war on the Danube: state, subject, and soldier (1853-1856)*. A Ph.D. Dissertation. Bilkent University. [In English].
24. Lambert, A. (2011). *The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853-56*. [In English].
25. Gök, H. (2005). Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883). Doktora tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. [In Turkish].
26. Furia, D. (2008). *Le General Mircher (1820-1878). Temoignages sur ses missions en Orient, au Sahara, en Egypte – la captivité en 1870-71 – les débuts de la IIIe République*. Paris: l'Harmattan. [In French].
27. Brown, C. (1975). *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
28. Simou, B. (1995). *Les réformes militaires au maroc de 1844 à 1912*. Rabat: Université de Mohammed V, Faculté des lettres et des sciences humaines. [In French].
29. Seewald, B. (1994). *Karl Wilhelm von Heideck. Ein bayerischer General im befreiten Griechenland (1826-1835)*. München: Oldenbourg. [In German].
30. Grosul, V.Ya. (2001). Rossiya I formirovanie regulyarnyh armij Moldavii I Valahii. *Voprosy istorii*, 5, pp. 141-146. [In Russian].

31. Georgescu, M. (2006). La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. [Online] Available from: <http://journals.openedition.org/rha/5832> [In French].
32. Tatiš, U. (2013). Ipolit Monden u Srbiji. Prviboravak (1853-1855). *Vojnoistorijski glasnik*, 1, ss. 71-80. [In Serbian].
33. Tatiš, U. (2014). IpolitMonden u Srbiji. Drugiboravak (1861-1865). *Vojnoistorijski glasnik*, 1, ss. 59-84. [In Serbian].
34. Rawlinson, G. (1898). *A memoir of Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson*. London, New York: Longmans, Green and Co. [In English].
35. Pichon, J. (1900). Journal d'une mission militaire en Perse (1839-1840), par le lieutenant Jules Pichon. Communication de M. Camille Couderc. L. Gouguy. [In French].
36. Lake, A. (1857). *Narrative of the Defence of Kars: Historical and Military from Authentic Documents and from Notes Taken by the Several Officers Serving on the Staff of Her Majesty's Commissioner with the Ottoman Army in Asia Mino*. London: R. Bentley. [In English].
37. Slade, A. (1867). *Turkey and the Crimean war: a narrative of historical events*. London: Smith, Elder. [In English].
38. Belliard, A.D., Boyer, P. (1923). *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer*. Caire: Institut français d'archéologie orientale. [In French].
39. William, F.W. (2000). *The Siege of Kars 1855 Defence and Capitulation Reported by General Williams*. Tim Coates. Lazy Letters Books. [In English].
40. Moltke, H. von. (1841). *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839*. Berlin: E.S. Mittler. [In German].
41. Marty, P. (1935). Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis*. No. 22. pp. 309-346. [In French].
42. Glinockij, N. (1859). Voennoe obozrenie. *Voennyj sbornik*, № 10. [Online] Available from: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XIX/1840-1860/VS/1859_10.htm [In Russian].
43. Mosolov, N. (1870). Oчерк vooruzhennyh sil Egipta. *Voennyj sbornik*, № 5. [Online] Available from: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Egipet/XIX/1860-1880/Mosolov_N/text1.htm [In Russian].
44. Chajkovskij, A. (1876). Neskolkо slov о tureckih voennyh shkоlah i о kоrpuse oficerov tureckоj armii. *Voennyj sbornik*, 12, pp. 399-410. [In Russian].
45. *Donesenie russkogo voennogo agenta v Konstantinopole polkovnika Osten-Sakena о zakupke vo Francii tureckim pravitelstvom oruzhiya dlya formiruemyh egerskih rot. 26 aprelya 1853 g.* Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arhiv. RGVA. (1853). F. 450. Op. 1. Spr. 53. [Online]. Available from: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1840-1860/Osten_Saken/dones_26_04_1853_II.htm [In Russian].
46. Shaw, J.S. (1971). *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*. Massachusetts: Harvard University Press Cambridge. [In English].
47. Bruce, R.B. et al. (2009). *Fighting Techniques of the Colonial Era: 1776-1914 Equipment, Combat Skills and Tactics*. New York: St. Martin's Press. [In English].
48. Quintin, B. (2015). *Moltke and his Generals: A Study in Leadership*. Solihull, West Midlands: Helion & Company Limited. [In English].
49. Eser, G. (2005). *Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)*. İstanbul Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul. [In Turkish].
50. Sleman, R. (2021). Tanzimat Döneminde Osmanlı-Fransa Askerî İlişkileri Ottoman Empire-France Military Relations During the Tanzimat Era. *Esam Journal of Economic and Social Research*. Cilt 2. Sayı 1. ss.1-29. [In Turkish].
51. Slaby, H. (2010). *Bindenschild und Sonnenlöwe Die Geschichte der österreichisch-iranischen Beziehungen bis zur Gegenwart*. Wien. [In German].

52. Bedirhan, Y., Atabey F. (2013). Osmanli Bahriyesi'nde Yabancı Danişmanlar (1808-1918). *Turkish Studies – International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 8/5. Spring, pp. 127-139. [In Turkish].
53. Firges, W.P. (2017). *French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
54. Falko, S.A. (2024). Diyalnist yevropejskih vijskovich misij v islamskih krayinah Aziyi ta Pivnichnij Africi (ostannyya chvert XVIII – persha tretina XIX st.). *Problemi vsesvitnoyi istoriyi*, 1(25), pp. 7-50. [In Ukrainian].
55. Gouttman, A. (2003). *La guerre de Crimée 1853-1856: La première guerre moderne*. Paris: Perrin. [In French].
56. Troubetzkoy, A.S. (2006). *A Brief History of the Crimean War: History's Most Unnecessary Struggle*. Carroll & Graf. New York. [In English].
57. Harris, S.M. (1999). *British military intelligence in the Crimean War, 1854-1856*. London: Humanities, Politics & International Relations. [In English].
58. Aksan, V. (2022). *The Ottomans 1700-1923 An Empire Besieged*. New York: Taylor & Francis Group. [In English].
59. Stevenson, R. (2015). *Beatson's Mutiny the Turbulent Career of a Victorian Soldier*. Bloomsbury Publishing. London. [In English].
60. Karvar, A. (2004). La Reforme De L'état Et La Modernisation De L'armée Persane Au 19 e Siecle: Un Processus Inachevé. *Oriente Moderno, Nuova serie*, Anno 23 (84), pp. 67-83. [In French].
61. Arboit, G. (2009). Le renseignement d'intérêt militaire sous le Second Empire: l'exemple du Levant. *Note Historique* N°23 Février. [Online] Available from: <https://cf2r.org/historique/le-renseignement-d-interet-militaire-sous-le-second-empire-l-exemple-du-levant/> [In French].
62. Ben-Srhir, K. (2004). Britain and Military Reforms in Morocco During the Second Half of the Nineteenth Century. *Oriente Moderno. Nuova serie*. Anno 23 (84). pp. 85-109. [In French].
63. Donchev, A. (2013). Komandniyat sstav na Iztochnorumelijskata miliciya. *Blgariya, blgaritei Evropa – mir, istoriya, vreme*. Tom 6. ss. 168-178. [In Bulgarian].
64. Churchill, W. (1902). *The river war: an historical account of the reconquest of the Soudan*. London: Longmans, Green, and Co. [In English].
65. Sater, F. (2008). William the impact of foreign advisors on Chile's armed forces, 1810-2005. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007*. Edited by D. Stoker. Londra: Routledge, pp. 26-41. [In English].
66. Bullick, L. (2000). *Pouvoir Militaire Et Societe Au Perou Aux XiXe Et Xxe Siecles*. Paris. [In French].
67. Masaya, N. (2018). *Les missions militaires francaises au Japon entre 1867 et 1889*. These de doctorat de l'Universite Sorbonne: Paris. Universite Sorbonne. [In French].
68. Griffith, P. (1989). *Military thought in the French army, 1815-51*. New York. Manchester University Press. [In English].
69. Gudrun, P. (1999). *The Russian Army and foreign wars 1859-1871*. PhD thesis, London School of Economics and Political Science. [In English].
70. Scott, W. (1995). *Lackey The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Westport: Greenwood. [In English].
71. Wagner, R. (1893). *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offizier nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugss 1838 und des Syrischen Krieg 1839*. Berlin: A. Bath. [In German].
72. Uyar, M. (2022). The Ottoman officer corps and the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*. Edited by Candan Badem. London: Routledge, pp. 212-223. [In English].

73. Griffiths, J. (2011). *The British role within Qajar dynastic succession*. Master's Thesis, Faculty of Humanities. Manchester: University of Manchester. [In English].
74. Falko, S.A. (2018). Postavki zbroji z Evropi ta SShA v krayini Aziyi (druga pol. XIX – pochatok XX st.): porivnyalnij analiz. *Voyenno-istorichnij visnik: Zbirnik naukovih prac Nacionalnogo universitetu oboroni Ukryini*, 30(4), pp.19-31. [In Ukrainian].
75. Erickson, E. (2007). *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*. London: Praeger Security International. [In English].
76. Russische Offiziere in Ostrumelischer Miliz 1880. *Bestände des Politischen Archivs des Auswärtigen Amts*. R. 13225. 3. B. 1.
77. Ovsyanj, N.R. (1904). *Bolgarskoe opolchenie i Zemskoe vojsko. K istorii grazhdanskogo upravleniya i okkupacii v Bolgarii 1877–78–79 gg*. SPb.: Izd-vo Voенно-istoricheskoy komissii Glavnogo Shtaba. [In Russian].

Falko S. Activities of European Military Missions in the Islamic Countries of the Middle East and North Africa in the 20s–80s XIX Century.

The study is devoted to the study of military missions (transfer of military knowledge, training methods and organization of military affairs) sent by the governments of European countries to the Islamic countries of North Africa and the Middle East. The author's attention is focused purely on the activities of officially sent military missions from European countries to the Ottoman Empire, Iran, Egypt, Morocco, and Tunisia.

It is important to note that under the concept of “officially sent military missions” the author also means the missions of military professionals who, although they were equipped by the governments of European countries, hid the fact of their delegation by the military ministries of the metropolises and acted under the guise of a private initiative. The main marker of the missions we are investigating is their participation in the organization of the state.

The activity of more than 20 military missions directed in the 20s-80s of the XIXth century was analyzed. by the governments of France, Britain, the Kingdom of Prussia, the Russian Empire, and the Austrian Empire to the armed forces of the countries of the Islamic East. The main goal of the study is to summarize the evolution of the activities of European military professionals in the armed forces of the Islamic countries of North Africa and the Middle East for more than 50 years. The author sets himself the task: with the help of a comprehensive scientific analysis of the activities of the military from European countries, to reveal the history of such a phenomenon in military and political history as “the activities of military missions in the countries of the Islamic world”.

The study of the evolution, reform and transformation of the armies of East and North African states (as well as the political history of the countries of the region) serves only as a context for the study. The purpose of the article is not to analyze the activities of officers in the fleets, or officers who were hired for service in a private way.

During the research, statistical and biographical methods were used, as well as a method of critical analysis of the activities of European military professionals as part of missions in the countries of the Islamic East.

In the context of the study, the memoirs of participants in military missions, published archival sources and scientific literature devoted to the given topic were used.

The work is a continuation of the author's long-term research on the history of the transfer of European military technologies and military culture to Asian countries, starting from the end of the 18th and the beginning of the XXth centuries.

Keywords: *military missions, military instructors, military modernization, colonialism, XIXth century.*